138
6 (c)

अथ
नैषधकाव्यम्

Naidha
Naishadha Kavyam

अथ

नैषधीयचरिते तृतीयसर्गटीका

स॰ ३

आकुंचिताभ्यामथपक्षतिभ्यानभोविभागात्तरसावतीर्य॥ निवेशदेशाततधूतपक्षः पपातभूमावुपभैमिहंसः १

नै॰पू॰टी॰ १ अथ भैम्याः पुरस्तान्नलस्य गुणान्हंसमुखेन वर्णयितुं तृतीयसर्गमारभते। आकुंचिताभ्यामिति॥ अथोपवनप्राप्त्य
नंतरं मंडलकरणानंतरं वा हंसः आकुंचिताभ्यां कृतसंकोचाभ्यां पक्षतिभ्यां पक्षमूलाभ्यां नभोविभागात् आकाशदेशा
त्तरसा वेगेनावतीर्य उत्तीर्य उपभैमि भैमीसमीपे भूमौ पपात उपविशतिस्म। किंभूतः निवेशदेशे उपवेशस्थाने आततो वि
स्तारितो धूतौ कंपितौ च पक्षौ येन सः। पतितजातिः॥ १॥ आकस्मिक इति। पक्षपुटेन पक्षद्वयेनाहतायाः क्षितेः सकाशात
आकस्मिकः अविचिंतितोपनतः अज्ञातहेतुकः यः स्वनः शब्दस्तदा पतनसमये उच्चचार उद्भूतस्तं कर्मकर्तृ। स श
ब्दः तस्याः भैम्याः अंतःकरणं द्राक् उदितिति संभ्रांतं ससंभ्रमं चकार। आकस्मिकशब्दश्रवणेन भयात्साध्वसं चजातमि
त्यर्थः॥ २॥ नेत्राणीति। वैदर्भसुतासखीनां भैमीसखीनां नेत्राणि निरूपाख्यं वक्तुमशक्यं रूपं सौंदर्यं यस्य तं एकं केवलं त
हंसं प्रापुः सादरं पश्यंति स्मेत्यर्थः। किंभूतानि विमुक्तास्त्यक्ताः तेषां तेषां विषयाणां स्वकृत्यचंदनलतागीतादीनां ग्रहा ग्रहणं येस्तानि।
के यो कानि किमिव यतव्रतानां योगिनां चेतांसि चित्तानि ब्रह्मेव परमात्मस्वरूपमिव यथाऽन्यपि विमुक्तस्तत्तद्विषयो स्वकृचंदनवनितादि
लक्षणस्य ग्रहो अंगीकारो यैस्तानि। निरुपाख्यरूपमयोगिमनोविषयत्वाभिसंधाय प्रतिपादयितुमशक्यं रूपं तत् ब्रह्मणः। एकमद्वि
तीयं वा वैदर्भैः विदर्भाणां राजेति श्वेवत्॥ तत्तदिति वीप्सायां द्विर्वचनात् एकशेषाभावः॥ ३॥ हंसमिति॥ असौ भैमी हरिणा सभयेन राम १

आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः क्षितेस्तदा यः स्वन उच्चचार॥ द्रागन्यविन्यस्तदृशः स तस्याः संभ्रांतमंतःकरणं चकार २४८

नेत्राणि वैदर्भसुतासखीनां विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाणि॥ प्रापुस्तमेकं निरुपाख्यरूपं ब्रह्मेव चेतांसि यतव्रतानां ३४५

हंसं तनौ सन्निहितं चरंतं मुनेर्मनोवृत्तिरिवास्विकायां ॥ ग्रहीतुकामादरिणाशयेन यत्नादसौ निश्चलतां जगाहे १२१

अदरिणा निर्भयेन वाशयेन पार्थिना हंसं ग्रहीतुकामा धर्तुकामा सती यत्नात् स्विकायां स्वीयायां तनौ शरीरे निश्चल
तां जगाहे प्राप । वित्तेतुरवं वेलेवा भ्रंता किंभूतं सन्निहितं निकटं सत्तानलेलमिहितं प्रचि[illegible]चरंतं गच्छंतं । प्रयत्नं पूर्वं निश्चल
त्वो बाललब्धा इयोधरणाभिनिवेशाद्या भावः । कस्यकेव मनोवृत्तिरिव यथा योगिनो मुनेः मानसो व्यापारः स्विकायां तनौ चरं
स इंद्रिमेवाद्विनिर्गितवो हितं ध्यातं स इच्चो वातेभ्य एव नितरां हितं इष्टं हंसं परमात्मानं आदरयुक्ते नाशयेनाभिप्रायेणाग्रही
तुकामा ग्राहीतुकामा सती निश्चलतां प्राप्नोति । पक्षिधारणातिः । हंसः पक्षिणि विष्णौ वा ॥ स्विकेति मत्स्वेपेति वर्तिवत्वां ग्रहीतुकामा
ग्रहीलिटीति इटो दीर्घः । तुंकामेति सलोपः । अदरिणेति अत इन्नेतस्य न समासः ॥ तामिति ॥ अयं हंसः तां सुजग[illegible]वि
त्रपाने भ्यां मयोभ्य धारणाकपरवृत्तिं इंगितैश्चेष्टाभिः अनुमाय ज्ञात्वा पिविपदा काशं नोत्पपात उड्डयन विहाय[illegible]वक्र
रा किंतु आत्मोपरि पातुकं स्वस्योपरि पतनशीलं तत्पाणिं नैषधीहस्तं अहूरं उत्प्लवन लघुतया मोघं निष्फलं[illegible]तेने कुं वं
तवान् । पतार्थं इर्यं विज्ञन प्रदेशेनेत्थं तुच्छानोत्पपात उत्पतने धारणार्थं प्रयत्नम करिष्यति वगमिष्यतीति दोत्पा[illegible]
द्भिः स्यादिति भावः ॥ अनुमायनत्पपीति निषेधात् नत्वा पातुकमिति लषपतेतिशीलेउकञ् उपरिपातुकं सह सुपेति स[illegible]
से हत्वा पश्चात् षष्ठीसमासः । अन्यथा पूरणगुणेति षष्ठीसमासनिषेधप्रसंगात् ॥ पातुकशब्दस्योक[illegible]

पृष्ठभागस्थ: अत्रालिखित: पंचमश्लोक:

म०३ तामिंगितैरप्यनुमाय मायामयन्त्रभैम्या वियदुत्पपात ॥ तत्पाणिमात्रोपरिपाटुकं लुम्पोघं द्वितेने लुतिलाघवेन ॥५॥ ४१

व्यर्थीकृतं पत्ररथेन तेन तथावसायव्यवसाय मस्या: ॥ परस्परामर्पितहस्ततालं तत्कालमालीभिरहस्यतालं ॥६॥ ४१

नै०पू०टी० २ तद्वेति उपरिपाटुकशब्दस्य तदर्थं तत्वाभावात न लोकेति प्रष्णी निषेधाभाव: । पाव्यपीति । आलीभि: सखीभिस्तत्कालं तस्मिन्का

लेपरस्परामन्योन्यं अर्पितो दत्त: हस्तेषु तालस्तालिकायस्यां क्रियायां यथा भवति । तथा अलं अत्यर्थं अहस्यत हसितं कृ

त्वा अस्या भैम्या: व्यवसायं पक्षिधारणोद्यमं तथा स्तुतिलाघवपटुकारेण तेन पत्ररथेन पक्षिणा हंसेन व्यर्थीकृतं निष्फ

लीकृतं अवसायपत्ता त्वा । परस्परां कर्मव्यतिहारे इस र्वनाम्नो द्वे भवत इति द्वित्वे बहुलवचनात्समासवद्भावाभावे पूर्वपद

स्य प्रथमैकवचनांतत्वां कस्कादित्वात्स: । स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाम् भावो वक्तव्य इत्युत्तरपदस्याम्भाव: । तत्काल

कालाध्वनोरिति द्वितीया । ६ ॥ उद्वेति । तया भैम्या आलिवर्ग: सखीजन: इति अनेन प्रकारेण उपालंभि उपालब्ध: । इति किं इ

दानीमद्यैतं धारयेत्यां सत्यां भवतीभि: एष हंस: करतालिकानां हस्ततालानां दानाद्वादनात उड्डायनीय: उड्डीनीय: प्रे

का कृत: । एतस्य ग्रहणे मया यत्न: क्रियते भवतीभिरुच्चाटनं क्रियते एतन्न युक्तमित्यर्थ: । अत्रास्तु भवतीषु मध्ये यामा

न्वेति अनुगमिष्यति सा मह्यमेव द्रुह्यत्येव एवं वशादस्या वृत्ति: । मम द्रोहमेव करिष्यतीति । अन्वेति द्रुह्यती विवर्त्तमान

सामीप्ये इति भविष्यति लड् । अत्रवा शेषोपि न वर्वाहेति एव शब्देन सा त्वा घोगे निषेधान्न स्यामित्यत्र न मया देश: । मह्यं क्रुध

द्रुहेति चतुर्थी ॥ ७ ॥ उच्चेतेति । श्यामा यौवनमध्यस्था सा हंसस्य पश्चात्पृष्ठे गतिः स्म बाला किंतु तामखीं हसिते हास्यवि

६ उच्चाटनीय: करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेष: ॥ यान्वेति मां द्रुह्यति मह्यमेव सात्रेत्यपालंभि तयालिवर्ग: ॥७॥ ६

१ धृताल्पकोपा हसिते सखीनां छायेव भास्वंतमभिप्रयातु: ॥ श्यामा यदंसस्याकरानवाप्तेः मंदाक्षलक्ष्या लगतिस्म पश्चात् ॥८॥ १

शस्तानहंसाभिमुखीपुनस्तेपातेतिताभिश्छलहस्यमाना ॥ साहस्मनैवाशकुनीभवंती भाविप्रियावेदकएषहंसः ॥९॥
हंसोप्ययंसोहंसगतेःस्कदस्याःपुरःपुरश्चारुचरन्बभासे ॥ वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेलदीयामग्रेसुकृत्यायहसन्निवोच्चैः ॥१०॥
ययेवक्रपराध्वाभावालघटतःकृतोल्पःकोपोयया । तथाहंसस्यकेरणाहस्तेनानवाप्तेरप्राप्तेर्हेतोः मंदाह्नेरा लक्ष्याद
ष्या सलज्जेत्यर्थः । कस्यकेवभात्वंतेस्तर्यं अभिप्रयान्तुः स्तर्यसंमुखं गच्छतः पुरुषस्य छायापथा तस्यैव पश्चाद्गच्छति । छा
यापिहंसस्यस्तर्यस्यकिरणा प्राप्तेः श्योमाभवति । हंसस्यपश्चादित्यनेनयोगेषष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति षष्ठी । पश्चादिति
निपातः । मंदास्त्रीः स्वपेत्यमरः ॥ शस्तेति । ताभिः सखीभिरितिशब्दोह्नेनप्रकारेण छलेनशब्दच्छलेनहस्यमानाधोपहा
समुच्यमानासा भैमीइतिवक्ष्यमाणं आहस्मवदतिस्मसखीःप्रति इति किं हेभैमि हंसाभिमुखी राजहंससंमुखी अपुष्कस
र्यस्तर्यसंमुखीयात्रातेपुनः राजपुत्र्यानशस्ता प्रशस्ता अशकुनत्वाद्यात्रानिषिद्धत्वात् इतिसखीवचनो हे सख्यः एषहंसः
मममनेव अशकुनीभवंतीं त्वांपशकुनरूपोनेवत्तवेदितिप्रार्थनायांलिङ् यतोयंभाविसविध्यतित्रियंतस्यावेदकः सच
कः राजहंसाभिमुखीयात्राशकुनरूपेव हंसदर्शनस्यश्रवणस्यचववसंतराज्ञेनसर्वेसिद्धिकरत्वोक्तेरितिभावः अतएव भावी
भविष्यन्ननुरागवान्वायः प्रियोनलस्तस्यावेदकइतिवा । लोकोत्तरस्तुवर्णाशकुनदर्शनान्लोकोत्तरनलशुभप्राप्तिरनुमी
यतेनेवाशकुनिः प्रत्स्येवेतिवा । प्रत्यादित्यंप्रतिबुधमितियात्रानिषेधात्नवायंस्तर्यादिः किंतुपत्येव । अशकुनशब्दात्भृ
७ शस्त्वकात्पत्तिनिषेधकाद्वात्वावस्यद्वावितीकारः । पत्तिनिषेधकादशकुनिशब्दाद्वावेतिदीर्घोवा । भावीगम्यादिः ॥९॥

सं०३

पदेपदेभाविनिभाविनीतंयथाकरप्राप्यमवैमिनूनं ।। तथासखेलंचलताललामप्रतार्यतेनाचरुषेकृशांगी ११+४

नैषधटी० ३ हंस इति। न केवलं भामिनिर्वर्तिता किंतु असौ हंसोपि वेलस्य हेतो भैमी लज्जोत्पादनमेव हेतुः तस्य एतदीयां भैमीसंबंधिनी
गतिं अस्याएवाग्रेअनुकृत्य अनुसृत्य उच्चैरतिशयेनापिहसन्निव उपहासं कुर्वन्निव बभासे शुशुभे किंकुर्वन् हंसः [illegible]
मनं यस्याः तस्याः सुदत्याः भैम्याः पुरः पुरः अग्रेग्रे वारं २ मीलितं वेलेल न गच्छन्नापतिहासकौतुकेषाद्यनुकरणान्यत्र न्ययन्
सुदत्या वेलस्य लीला रीतिं बूषष्ठ तमर्थं निवृत्तौ हेतुप्रयोग इति षष्ठी ।।१०।। पद इति। भावो हंसग्रहणानुसंधानेन तद्वर्ती सा भैमी
भाविनि भविष्यति पदे २ तं हंसं करप्राप्यं हस्तप्राप्यं नूनं निश्चयेन यथा अवैति जानाति उत्तरस्मिन्पदे वशं
मे नेष्यामीति यथा जानाति तथा सखेलं सक्रीडं चलता गच्छता तेन हंसेन प्रतार्य वंचयित्वा सा कृशांगी ललना सुवर्ण
समीपे आकर्षणेन आकृष्टा। भाविनीयामति पाठे भाविपदविशेषणं।। भामिनीति पाठे हस्ताश्लेषकोपेनेत्यर्थः। कृशांगीति
विरहपीडा सूच्यते।। प्रापय्य कृत्वा श्रेपा वशं पके केतुस्थः ।।११।। रुषेति।। कीरवच्छुकवन्मानुषी वाक् यस्य यथा शुको मनुष्यवा
चा वदति तथा स हंसः रुषा क्रोधेन निषिद्धः आलिजनः सखीसमूहो यया अत एव छायैव द्वितीया सहचरी यस्या मामेवं
किनी तथा आश्रमांभः कणाः श्रमजनितघर्मोदबिंदुभिर्भूषितमंगं यस्याः तां यदा कलयांचकार ज्ञातवान् तदा तां प्रत्यु तम
वाचोक्तउवाच।। छायाद्वितीयामित्यनेन दूत्यावसरः सूचितः श्रमांभ इत्यनेन श्रांते यमतः परं नामिष्यतीति सूच्यं कंचु ३

रुषानिषिद्धालिजनांयदेनांछायाद्वितीयांकलयांचकार ।। तदाश्रमांभःकणभूषितांगींसकीरवन्मानुषवागवादीत् १२+४

अयेकियद्यावदुपैषिदूरं व्यर्थं परिश्राम्यसि वा किमर्थं। उदेति ते भीरपि किं नु बाले विलोकयंत्या न घना वनालीः १३५३

मशकं तस्मादेवैव स्यात् त्वं मयेति सख्विति। भ्रमितपरेन श्रमविंदुनां मुक्तां सामेपे सख्विति। छायया कां त्वां अद्वितीयां अ
विद्यमानप्रतिप्रयोरूपा निषिद्धाति जने। श्रमोभः कणा भ्रमितां मीवयदा तातवानिति वा। मानुषस्य वागिव वाक् यस्येति
वा। १२॥ अयेमि इति। अयेमे मिकियद्दूरं यावदुपैषि आगमिष्यसि। वा समुच्चये॥ त्वं इच्छे अनेन प्रकारेण शीघ्रगमनेनादि
ना व्यर्थं निःफलं किं वा परिश्राम्यसि कष्टं प्राप्नोषि किमा क्षेपे। वयेति व्यर्थं पस्पर्थं वा श्रमेण नकायें इत्यर्थः। किमर्थमिति पाठे
अर्थशब्दः प्रयोजनवाची ततश्च किं प्रयोजनमित्यर्थः। यातीति यः तद्वत्या वत्तः शीघ्रगामि पुरुषवता। कियद्दूरमुपेष्यसि
व्यर्थं परिश्राम्यसि कां कां प्रश्नौ। व्यर्थं कियद्दूरमुपैषीति वा। नु बाले भेमि परिश्रमं तद्वद्यर्थे वेद्म गन्तास्य
सि तर्हि घनानि विडाल नावली र्वनपंक्तीः विलोकयंत्याः पश्यंत्यास्ते तव भीरपि भयमपि किं नोदेति नोत्पद्यते। वालायति
घनवनपंक्तिदर्शने न भयमनोदेतव्यं। तदपि तव नोदेतीत्याश्चर्यं। नवालइति पाठे वबयोरभेदात् नवा आलयः सख्यायस्याः
सं बुद्धिः। नतन त्वां तान्त्वां वालां वनसमीपे परित्यज्य गताः ता पापरिणता नेतिभावः। यावदुपैषीति यावत्पुरे तिभविष्य
ति लट्। द्वितीयपसे पादृ तिक्कि इति क्किप्रात देता द्वतिः उपैषीति वर्त्तमानसामीप्ये तिभविष्यति लट्। एते रत्नादिवाच
र्वण महए त्येचतीतितिवृद्धिः। १३॥ ततु पेति॥ इयं वनाली वनपंक्तिः आली वयस्या वीवमरुता वायुना ललंतो विलसंतः पल्लवा

स० ३ तृथार्पयन्तीमपथेपदंत्वांमरुल्ललत्पल्लवपाणिकंपैः।आलीवपस्यप्रतिषेधयंतीकपोतहुंकारगिरावनाली।१४+१

नै०टी० ४ म्लुल्लसत्पाणयः तेषां कंपनैः रुचालनैः तथा कपोतानां पारापतानां हुंकारगीः हुं हुं इति शब्दस्तया वत्र अपथे मदनानुसरणे अ
स्थाने अमार्गे वरणाभिलषणरूपे पदं व्यवसायं वरणं स्वामपीसंवार्पयंती कुर्वती त्वां प्रतिषेधंति पश्य वाक्यार्थः कस्मैचित्सख्यापि क
र कंपनैः हुंकारेण वसखी निषेधयति॥ परं व्यवसितत्वात् स्थानल अन्यवस्तु स्थित्यमरः। अपथे पथो विशेषति अप्रत्य
ये अपथेन पुंसकमिति साधुः। हुंकारकिरेति पाठे किरतीति किरः इगुपधात्प्रीतिरः करः त्यनेन केन के कीतेन पूर्वस्य कर्म
षष्ठीसमासः इति सिद्धांतः।१४। अस्थानत्वमेवाह धार्यर इति॥ हे भैमि वसुधायामेव एका असाधारणा गतिः संचरणं य
स्याः वहुपैवएका गतिर्यस्या इति वा भवत्या त्वयाद्रियते अतरि चेत् विहा रोगमन यस्य एवंभूतो हि कपिकारकप मिवधा
र्यः धन्नुशक्रः। त्यपिनकर्पवित। अहो आश्चर्ये संबोधने वा स्मरस्य सख्या कामस्य मित्रेण अनेन प्रत्युत्तरदर्पेन वयसापि ता
रुण्येन तत्व शिशुत्वेवा ललत्वमह त्वे वन खंडिते न शितो। मम गमनगम्य मित्वे शरस्य वकेवलं मुग्धीणामित्वमविचार्यैवम रुह
णायोग करोषीति भावः॥४॥ प्रश्नकाकुर्वा। वयः संधि रूक्तः। अप वस्मरस्य स्मरतुल्यस्य नलस्य मित्रेण अनेन मध्यस्तते
न वयसा पतित्वेण त्वं दंशिशुत्वेवालत्वेन खंडितं अपितु खंडितं पायमेवा मयाप्यधीभ्रमेव नल प्राप्तेः करिष्यमाणत्वात्
वालत्वेन कृतिशिविष्यतीति भविष्यत्यपि भूतवदुपचारः। धार्यः शकिल हुंकृतिरूत्यः। कपंकारं अनत्पेवं कपमितिणमणु॥

धार्यः कथंकारमहंभवत्यावियद्विहारीवसुधैकगत्या॥ अहोशिशुत्वंतवखंडितंनस्मरस्यसख्यावयसाप्यनेन १५+७

सहस्रपत्रासनपत्रहंसवंशस्य पत्राणिपतत्रिणः स्मः॥ अस्मादृशांचाटुरसामृतानिस्वर्ल्लोकलोकेतरदुर्लभानि १६४१

नवत्याहत्यकष्टत्वात्तृतीयासख्याप्राषित पुंस्कत्वात्सा पुंः॥ १पामयि घटते पिलवन किंचित्फलमित्याहासहस्रे
ति। हे भैमि वयं सहस्रपत्रे कमलमासने यस्य ब्रह्मणस्तस्य पत्राणि वाहनानि हंसास्तेषां वंशस्य कुलस्य पत्राणि पत्त्रभृ
ता सहायभूताः पतत्रिणः पक्षिणः स्मः भवामः। ततः किं मम त्राह। अस्मेति। अस्मादृशोमादृशां चाटूनि प्रियवचनानि तेषु
यो रसः श्रृंगारादिस्तद्रूपाणि अमृतानि स्वर्लोके ये लोकाजनास्तेभ्य इतरे न्ये पृथ्वीपाताललोकवासिनस्तेदुर्लभानि
दुःप्रापाणि। अमृतानि भुवि जनानां दुःप्रापाणि मानुषीत्वं मद्दर्थे किमर्थं क्लिश्यसीति भावः। पत्रंस्याद्वाहनेपर्णेपक्षे
चशरपक्षिणोः इति विश्वः। अस्मादृशोदृश्यंतेत्यभिप्रायेणं इति वक्तव्ये नलतडागस्य हंसाभिप्रायेण। अस्मादृशे
आ सर्वनाम्न इत्यात्वं। दुर्लभानि न तु दुर्लभानीति तु भावः॥१।६१॥ ननु भवतो हे सत्वासुवर्णशरीरत्वं कथमित्यत्राहस्व
र्गेति। हे भैमि वयं अन्नानुरूपो भक्षणीयपोषस्तदनुरूपः ऋद्धिंकायकोतिसमृद्धिंनामः प्राप्नुमः। किंभूताः स्वर्गापगा
स्वर्णदीतस्याहेममृणालिनीनांसुवर्णकमलिनीनांयानालामृणालानि चतेषामग्राणि अग्रमेणकमलानिकोमल
विसावयवाश्चनालासंबंधीनिमृणालानिवा भुंजते इति भुजाः क्विप्। आदि प्रसिद्धं कार्यं घयादिनिदानादिकारण
स्त्विंडादेः समवायिकारणं तद्गुणाः रूपकाठिन्यादीन अधीतेलभंते। कारणगुणाः कार्यगुणानारभंते

स्वर्गापगाहेममृणालिनीनांनालामृणालाग्रभुजोभजामः॥ अन्नानु
रूपांतनुरूपऋद्धिंकार्यंनिदानाद्धिगुणानधीते १७४५

स०३

हेमेषु हंसेषु हमे कः इव भ्रमामि भूल्लोकधि लोकनोत्कः १८

धातुर्भिरिंद्रादिहि नैषधीयं लीलासरः सेवितुमागतेषु ॥ [illegible] ॥१८॥

नै०प्र०टी० ५ इति मे याप काः । प्रकृते स्त्ववर्णमस्माल भस्तणा स्तुवर्णमयं च मम्माकमिति भावः । नालाशाद् स्त्रिहिंगः । नल [illegible]

इति वाभिन्नं पदं रूपस्त द्विसंस्यके इति प्रकृति भावः । निरानात आख्यातोय योग इत्य पादानत्वं । १७ ॥ नतु पर [illegible]

ब्रह्मणो वाहनं तर्हि तुवं प्रत्यागमने चागमने व कोहेतुस्तत्राह । धातुरिति ॥ हे भैमि क्रीडास्थलं एवस्य धातुर्ब्रह्मणो नि

गात आतपाद् इहभूलोके नैषधीयं नलसंबंधि लीलासरः क्रीडासरः सेवितुमालोडयितुं आगतेषु प्राप्तेषु हेमसु सौवर्णे

षु हंसेषु मध्ये एकोहमेव भूलोकविलोकने उत्कौतुकः सन् भ्रमामि विचरामि । भूलोकं पश्यन्त्रसे गाद् त्यागतोहमि

त्यर्थः । मत्त दृशा हे सा वहवो नलसरसि क्रीडंतीत्यर्थः । हेमेषु विकारेऽनुदात्तादित्वाद् अंतत्वात्र प्रकृति भावः । हंसेषु नि

र्द्धारणे सप्तमी ॥ उत्कः उन्मना इति निपातनात्साधुः ॥ १८ ॥ धार्यः कथं कारमिति यदुक्तं तत्र भूपर्यटनेन श्रांतस्य तवभारणोक

प्रयास इत्याशंक्याह । विधेरिति ॥ हे भैमि अहं विधेर्ब्रह्मणः करात् विलकस्मिंश्चित्समये भ्रमणी विलासयात्रा

लीलायां भ्रमातुरेभ्यः परिश्रांतेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः निजहर्वजेभ्यः हंसेभ्यः स्कंधस्य विश्रांतिं अदीतेषु श्रांतेषु तद्वाव

मय हि इं विभर्ति तेहं अविश्रमं कविति विश्रांतिमहत्त्वे व विभ्य गोपि सर्वलोकगाम्य पितदा इति प्रभवति नश्राम्यतीति राम

श्रांतो भवामि नितरां हर्वेन प्रसादाच्छ्रमरहितो विश्वंभ्रमामीति भावः । भ्रमणी ति कल्प ल्युट इति वा ल्युट् अभ्यामिश्रामी ५

विधेः कदाचिद्भ्रमणीविलासे श्रमातुरेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः ॥ स्कंधस्य विश्रांतिमदां तदा दिक्श्रम्यामिना विश्रमदिश्च गोपि १९+ पूर्वपक्षरस्योवं
बंधाय दिव्ये न तिर- श्चिकश्चित्पाशादिरासादितपौरुषः स्यात् ॥ एकं विना मादृशि तन्नरस्य स्वर्भोगभाग्यं विरलोदयस्य २०+१

मस्थानामिति दीर्घत्वाडप्रकरणेन्यत्रापि गमेर्डो दृश्यत इति विभ्रग इत्यत्र उः । पराननुपस्थितिपाः सर्वत्र बंधन
संभवात्तत्त्वं कथं न बद्ध इत्याशंक्य नलप्रसंगेनोत्तरं प्रयच्छति । कश्चित्पाशादिः वागुरादिः दिव्ये दिवि भवे मादृशे
मत्सदृशे तिरश्चि पक्षिविषये बंधाय बंधनाय मादृशं बद्धुं आसादितपौरुषः प्राप्तसामर्थ्यो न स्याद्भवेत् दिव्यत्वाद्देवा
हं केन विहद्धुं न शक्य इत्यर्थः । परमयं विशेषः । विरलोदयस्य विरलजन्मनः कस्यचिन्नरस्य पुरुषस्य तत्स्व
सि दृष्टे एकं असाधारणं स्वर्भोगभाग्यं स्वर्लोकसंबंधि मनुष्यादिभोग्ययोग्यं शुभं कर्म विना योगमिस्यापि स्वर्गभोगं भुं
क्ते तस्येव मादृशा वश्या इति भावः । एवं विधः कश्चन नरः सर्व इत्यर्थः । अपवर्गविगतो रेको विरक्तस्य नरस्य स्याने लक्ष्या
दयो यस्मिन्नरस्तस्य नरस्याय द्वानरशादृशस्य विशेषणात्स्याने लोदयो यस्य । उभयथापि नलस्येत्यर्थः । तत्तश्चन
स्य तदेकं स्वर्भोगभोग्यं भाग्यं विना मादृशां बद्धुं कोपि न शक्नोति । नलस्य स्वर्भोगभागधेयस्यैव मादृशा वश्या इति
भावः । सवा सो नरश्चेत्तन्नर इति वा बंधाय तुमर्थादिति चतुर्थी ॥ दिव्ये द्विगादित्याद्यतः एकं दृष्ट्वा विनेति द्वितीया
॥२०॥ नरस्य स्वर्भोगभाग्यमेव कुत इत्यत आह । इष्टेनेति । इष्टेन यागादिना पूर्तेन कूपादिना अपरिताधिकरुति
ना दिना इष्टेन वा वश्या अमर्त्या देवाः अत्रापि मर्त्यलोकेपि मनुष्यजन्मन्यपि नलस्य स्वर्भोगं सृजंति । यागवाङ्गल्पेत उ

इष्टेन पूर्तेन नलस्य वश्याः स्वर्भोगमत्रापि सृजंति देवाः ॥ महीरुहो दोहदसेकशक्तेराकालिकं कोरकमुद्गिरंति २१+२

स॰ ३

नैषधी टी॰ ६ गवाकुल्यं च नलं विनाकेनापि न कृतमिति तस्यैव वश्यात्त्वाच्च भोगं स्वर्गं तेति देहान्तरे शोतरभाविस्वर्गफलं कथ
मत्रैवेत्याशंक्याह। अचेतना अपि महीरुहा वृक्षाः दोहदसेकसंस्कैः धूपादिदोहदसामर्थ्यात गर्भा चानोष
धिभिक्षेपसामर्थ्याद्वा उदकसेकसामर्थ्याद्वा आकालिकं अन्यकालभवं न योग्यं कोरकं कलिकामुज्झिरंतिका
लांतरेपि प्रकटयंति। तथा वृक्षा अपि इष्टेन दोहदेन श्रद्धेन खातेनालवालेन जलाधीनाः सेको दोहदसेकसा
मर्थ्याद आकालिकं कोरकमुज्झिरंतीत्यपि ह्लेयां। अन्योपि इष्टः वश्यः सन् स्वर्गफलतुल्यं वस्तु ददाति। अयं ऋतु
कर्मेष्टे श्रद्धे खातारिकर्मणीत्यमरः। वश्याः वशंगत इति यत्। महीरुहाः रुगुपधात्कः। अकाले भवः अध्यात्मा
दिवात्रक् पूर्वेनलध्यारव्यो ति न त्यानि निषेधः॥२१॥ स्वभोगमेव वक्ति। सुवर्णेति। वयं स्मरकेलिकाले सुरत क्रीडा
समयेपक्षैः तं नृपं नलं वीजयामः तस्य सुरतखेदापनये कुर्मः। किं कृत्वा सुवर्णशैलान्मेरोः तूर्णं झटिति अव
तीर्यागत्य। किंभूतैः पक्षैः स्वर्वाहिनी मंदाकिनी तस्या वारिकणाः जलकणास्तैरवकीर्णैर्व्याप्तैः। तथागौरत्वा
च्चामरैः सहबद्धं कृतं सख्यं साहश्यं येस्तैः चामरतुल्यैरित्यर्थः। अथवा चामरैर्देवैः सहबद्धं सख्यं यैः देवैरपि नलस्य
स्वभोगिस्तत्पत्ते अस्मत्पक्षेरपतितैः सहसंख्यं। अस्मिन्पक्षे देवा वयं च वीजयामः। तूर्णमित्यनेन सेवाधर्मः स्व ६
सुवर्णशैलादवतीर्य तूर्णं स्वर्वाहिनीवारिकणावकीर्णैः। तं वीजयामः स्मरकेलिकाले पक्षैर्नृपं चामरबद्धसख्यैः २२५

क्रियेत चेत्साधुविभक्तिचिंता व्यक्तिस्तदासा प्रथमाभिधेया ॥ यास्त्वौजसां साधयितुं विलासैस्ता वक्ष्यमानामपदं बहु स्यात् ॥ २३ ॥ १

वितः । हरत्वैरत्फूदृ ॥ २२ ॥ तस्यानलैनुरागं दृष्ट्वा तद्दर्शने प्रक्रमते । क्रियेते तिं किं केसा धवइति साधूनां वि
भक्त्या । विभागेन चिंता विचारणा चेद्यदि क्रियेत । तदा तर्हि सा नललल स्ताणां व्यक्तिः प्रथमा आ प्रा अभिधेया वक्तव्या । सा
धूनां मध्येन लएव प्रथमो गण्य इति भावः । सा कायास्त्वौजसां स्त्रकीयतेजसां विलासैर्विभवैर्वे बहु असंख्याकं अना
मपदं नमनं नामः सन विद्यते येषां ते अनामाः शत्रवस्तेषां राज्ञां शत्रूणां स्थानं तावत्साकल्येन साधयितुं ध्याधी
नेकर्तुं समासमर्था भवेत् । ता वहति महत्सु मानामपृथ्वीसत्तत्कंपदं साधयितुं एकेव वहुः अनेकधा स्यादि
ति सविसर्गः पाठ इति वा । एतेन पृथ्वीमंडले सएव राजा नान्य इति स्तवितमिति व्याख्याने । अथ च चेत् यदि साधुस
म्यक् विभक्तीनां सुप्तिङंतं चिंता विचारणा क्रियेत तदा सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया प्रथमेति अभिधेयं संज्ञा यस्याः
सा । सा कायास्त्वौजसां एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञकानां प्रत्ययानां विलासैर्यथा संभवं विसर्जनीयलोपा
देशशीभावादिरूपैः प्रकारविशेषैः बहुनाम प्रातिपदिकं पदं सुवंतं साधयितुं कर्तुं निष्पादयितुं तावदति नरां
समासमर्था स्यात् । भवति सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया व्युत्पत्तेऽनया प्रातिपदिकार्थ इति व्यक्तिः विभक्तिः प्रथमे
त्यभिधेया । अथ च साधुविभक्तीनां चिंता विचारो यदि क्रियते । तर्ह्येकवचनादिसंज्ञकानां स्वौजसां मध्येयाः प्र

स॰ ३

राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा कृत्वाध्वराज्योपमयैव राज्यं ॥ भुंक्ते श्रितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः पूर्वं त्वहो शेषमशेषमंसः ॥१४+२

नै॰ टी॰ ७

थमाद्यक्ति विभक्तिः सुलक्षणा से वाभिधेयेति वा ॥ यावत् । प्रयोगयोग्यत्वाय एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इति न्या-
येन सु विभक्तिरेव विधेया भवतीति भावः ॥१३॥ राजेति । श्रितश्रोत्रियसा दाश्रितछंदोध्यायध्वीनदेया कृता श्री-
र्लक्ष्मीर्येन । पक्षे नाविच्छिन्नेन एवास्य राजा न लक्षः अध्वरे यज्ञे यदाज्यं घृतं देवसमूहाधीनदेयीकृतं तस्य घृतस्य उप-
मयैव दृष्टान्तेनैव उपभोगेनैव राज्यं विबुधानां विदुषां ब्राह्मणसमूहस्तदायत्तं देयं कृत्वा सेवायां श्लोकोक्तक्रमा-
पेक्षयापूर्वं अध्वराज्यं यज्ञशेषाज्यं कृत्वा वशिष्टं अंत्यं राज्यं अशेषं सकलमपि भुंक्ते इत्यहो आश्चर्यं । यस्स्वयं भुञ्ज-
ते तदृशेषशेषं भवति यस्याज्ञान्तच्छेषमिति लोकप्रसिद्धिः अत्र तु विपरीतमित्यहो याश्चर्यं । देवसमूहाधी-
नदेयीकृतस्य यत्तु घृतस्य उपभोगं यथा करोति तथा विदुषां नायत्तीकृतस्य राज्यस्यापीति भावः । यत्तदृत्तिण
स्तु श्रोत्रियेभ्य एव दत्ताः राज्योपभोगस्तु विरुद्धत्वेनैः सोहेति विबुधव्रततैक्षेत्यनेन न सहकृत श्रोत्रियसादित्यस्य न पौन-
रुक्त्याशंका । जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद्द्विज उच्यते । विद्यया वाति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यत इति स्मृ-
त्या त्वाद्दृष्टगुणादाने श्रोत्रियस्य । अपवस सर्वजनोपभोग्यत्वादध्व निमार्ग एव यद्राज्यं तत्साम्येनैवोपभुंक्ते इ- ७
ति समस्तराज्योपभोग एवाश्चर्यहेतुरिति । अनेकयज्ञकारी समुद्रावधि राज्यस्य वोपभोक्तेति भावः । यद्वा सु यज्वोर्द्धं निश-

दारिद्र्यदारिद्र्यविणौघवर्षैरमोघमेघव्रतमर्थिसार्थे ॥ संतुष्टमिष्टानितमिष्टदेवंनाथंतिकेनामनलोकनाथम् २५+३

राज्योपमेयति षष्ठीसमासः । नुंक्ते उपभोगस्य विवक्षितत्वाच्छ्रियं भुंक्त इतिवत् भुंजानवनरतित उ । आश्रिताः स्वय
माश्रिताः पालिता इति कर्मण्येव क्तप्रत्ययः समर्थनीयः । श्रोत्रियश्छंदोऽधीत इति श्रोत्रियशब्दः साधुः । हृतश्रीरियं स्या
न त्वान्नरीत्वाभावात्केवभाकः॥२४॥ दारिद्र्येति । के नाम लोकाः तं लोकनाथं राजानं नलं इष्टानि हि तानि धनादीनि न नाथं
ति याचंते अपितु सर्वेपि । याञ्चाकरणे हेतुगर्भाणि विशेषणानि । किंभूतं वक्ते चेन दारिद्र्यदारिद्र्यैः दरिद्रत्वनाशकैः द्र
विणौघवर्षैर्धनसमूहवर्षैः कृत्वा अर्थिसार्थे याचकसमूहे अमोघं सफलं मेघव्रतं यस्य । जलदाय था
जलवर्षे लोकं सुखयंति तथा धनवर्षैरयं । तथा संतुष्टमवदानैः संतोषयुक्तं सहंतोषाहयुक्तं वा । तथा इष्टदेवं इ
ष्टाः पूजिताः कर्मीलिता देवा येन नरपणः प्रियादेवा यस्येति वा इष्टो हितश्चासौ देवो राजा वा इष्टदेवता रूपं वा । नामेति शि
रश्चालने । दारिद्र्यनाशसमर्थधनदानशीलत्वात्सर्वोपि तं याचत इति भावः । अथ च प्रसन्नं देवं ब्रह्माणं रुद्रं वा धनादी
नि सर्वोपि याचते । तान्यपि यो याचोर्द्विकर्मकः । आशिष्यवतरं नियमादत्र परस्मैपदं॥२५॥ अस्मदिति । मारमरा ।
यस्य रूपाविभ्रांत्वां गतानलस्य अतुलो लोकत्रयेप्यनुपमांभाकोतिं अस्माकं सकाशात् चिरं श्रोत्रसुधीकर्णामृतं विधायक
त्वा वङ्कालेसा हरमाकर्ण्य तत्र नलेत्र अनुरक्तामसतीतं नलं अनाप्य किलत्र प्राप्य वतस्य नलस्य नाम्नोगंधात्रेशात्

अस्मात्किलश्रोत्रसुधांविधायरंभाचिरंभामतुलांनलस्य॥ तत्रानुरक्तातमनाप्यभेजेतन्नामगंधान्नलकूबरंसा २६+३

सं·३

नै·प्र·टी०
८

स्वर्लोकमस्माभिरितः प्रयातैः केलीषु तद्गानगुणान्निपीय ॥ हाहेतिगायन्यदशोचितेननाम्नैवहाहाहरिगायनोभूत् २७+३
त्वनुरागात्तनलकूवरं कुवेरपुत्रं मेने शापान्नलकूबबनामापित्सयातस्यलेशलवो।गंधास्संबंधादितिवाव्याख्येय।
पिश्रमीष्वस्तप्राप्यभावात्केनविदुलोनतत्स्वदशामन्यद्यक्तमन्नते।गंधोगंधकश्चामोदेलेशसंबंधगर्वयोरितिवि
श्वः॥श्रनाप्यत्यत्रारूप्रश्लेषादनेन्नशर्वत्वोच्चयः॥२६॥स्वर्लोकमितितैः केलीषुनलस्यस्वर्लोकसिकावेलासुक्रीडास्वानस्य
नलस्यगानस्यगुणान्माधुर्यादिगुणान्निपीयसादरमाकर्ण्यइतः भूलोकात्स्वर्लोकंप्रयातैर्गतैरस्माभिः कर्तृभिः
गायन्हाहास्वेस्रकोहरिगायनोइंद्रगायकः हाहेतियत्त्श्रशोविहाहाकष्टंकष्टं इतियस्मान्निंदितः स्तेनेवकारेणाहरि
हरिगायनोनाम्नाहाहाएवाभूत्।ततः परंहाहा इत्येवनामाभूत्।तेनैवनाम्नातिष्ठत्।हाहाहूहूश्चैवमाद्या गंधर्वास्त्रि
दिवौकसामित्यमरः।गायनः स्तुतइवेतिस्तुतः॥२७॥इत्थंनिर्तिलोकपालइंद्रः पुलोमजायाइंद्राण्यालोमतस्याए
वपुण्येननालोकतपश्यतिस्म।किंकुर्वन्सदारःसन्इंद्राण्यासहितः तस्यनलस्यौदार्यभावं वदान्यत्वेश्च एवन्त्रा
कर्णयन्समुदञ्चवर्षिरुद्धच्युत्सरोमांचो भवन्नाश्चतएवतद्रोमनापश्यन्नितिवासमुदञ्चद्वहिर्गच्छयद्वितिरोमविशेष
णंवा।तदनवलोकनेहेतुगर्भंविशेषणं।तथाप्रमोदवाष्पैरानंदाश्रुभिः आवृत्ताव्याप्तानेत्रमालानेत्रपंक्तिर्यस्यसः
इंद्राण्याः नलगुणाकर्णनोद्भूतरोमांचत्वेदिंद्राद्रस्पर्शत्त्वउदारसावलाद्रोमांचोदयः तद्दर्शनेशक्रस्पर्शं
श्रण्वन्सदारस्तदुदारभावंहृष्यन्मुहुर्लोमपुलोमजायाः॥पुण्येननालोकतनाकपालः प्रमोदवाष्पावृतनेत्रमालः २८॥५

राम
८

सापीश्वरे शृण्वति तत्र कुणो घात्र सह्य चेतो हरतोऽर्धशंभुः ॥ अभूदपर्णांगुलिरुद्धकर्णा कदा न कंडूयनकैतवेन २९ +२

गणररसमालिकशंका स्यात्तत्तर्हि असतीत्वात्त्यागं मकरिष्यत। तस्या दायो तिशयः स्रवित॥ अदर्शने हेतुद्वयं
न बाष्पैर्नेत्रनिमीलनत्वं तस्याः पुण्यं वा। २८॥ सापीति॥ सापि पार्वती त्वयेन प्रसिद्धापि अपर्णा पार्वत्यपि कंडूयनके
तवेन कंडूयनव्याजेन अंगुलिरुद्धकर्णा अंगुलिनिरुद्धश्रवणा कदा नाभूत्। अपि तु सर्वदैव जाता। कस्मिन्सति ई
श्वरे शंभौ प्रसह्य बलात्कारेणापि चेतो मनः करणे हरतो वशीकुर्वतस्तद्गुणे घात्रलगुणसमूहान् श्रावति सा तस्मात्कर्ण
यति सति। किंभूता अपर्णा अर्द्धशरीरा ईशं नु यस्याः शंभोः शरीरार्द्धं वा एकदेशिसमासो वा। शंभोरर्द्धशरीरत्वात्तस्य
त्रगं नु मशक्यत्वान्नु कुणश्रवणान् सात्त्विकभावरोमांचाद्युत्पत्तेः पातिव्रत्यभंगभीत्या वशीभूतास्पदीति भीत्या चत
द्गुणश्रवणे प्रसक्ता वे कंडूयनव्याजेन कर्णौ निरुणद्धि स्मेत्यर्थः। अपर्णेत्यानेन शंभुप्राप्त्यर्थं उग्रतपसा पर्णत्यागं तपस्य
या ये तमानया न्यया पातिव्रत्यभंगभीत्या कर्णरोधः कृत इति भावः॥२९॥ अलमिति॥ धर्मविधौ संध्याकर्मकरणे सज्ज
नस्सक्तः स न विधाता ब्रह्मा मौनस्य मिषेण अलमत्यर्थं वाणीं आचरणेति। वहिर्निर्गता पुरुषोत्तरेभ्य दितिशंकया
मौनं करोति न तु धर्मार्थं इति भावः। पद्मगुणद्वितदलेरचा इति वा। वेयर्थ्यमिवाह। स ब्रह्मा तत्कंठे तस्य कंठमालिंग्या
श्लिष्य रसस्य शृंगारादिनवरसेः तृप्तां सेश्वर्णाविज्ञां वक्रोक्तिरूपां तां वाणीं न वेद ज्ञानाति। यतो वेदजडः सेरे वेद

अलं सजन्नू धर्मविधौ विधाता रुणद्धि मौनस्य मिषेण वाणीं॥ तत्कंठमालिंग्य रसस्य तृप्तां न वेद तां वेदजडः सवक्रां ३० ४

म॰२ श्रियस्तदालिंगनभूर्नभूता व्रतक्षतिः कापि पतिव्रतायाः ॥ समस्तभूतात्मतया न भूतं तद्भर्तुरीर्ष्याकलुषाणुनापि २।४७

नैप्र॰टी॰ ९ पातव्या कुत्री हृदयः । निष्कृष्टापि करानिर्गत्य नलकंठमालिलिंगेति नासासीदिति भावः । अपचवेदन्त कामिनी त्या उत्वात्तं विहायानुरागान्नलकंठमालिंग्य शृंगारादिपूर्णामित्यर्थः । शृंगारादियुक्ताव कामिनी नल एव जानाति ना न्य इत्यर्थः । अन्यापि छो दसो विरक्तामनुरक्तां वा स्वस्त्रीयेन जानाति ॥ कुलयुवति सुहितार्थ योगषष्ठी समासनि षेधादेवरसस्येति तत्पर्यकरणे षष्ठी ॥ ३७ ॥ श्रिय इति । पतिव्रतायाः श्रियः शोभाछलेन राज्यलक्ष्मीछलेन वा तदा लिंगनं न लालिंगनं तस्मा इव तिभूः कापि व्रतक्षतिः पातिव्रत्यक्षतिर्न भूतां जो । तं स्यान्नलक्ष्मा भर्तुर्विष्णोर्न लालिंग नलक्ष्मीविषयेप्यमहिस्मुखलक्षणई र्ष्यातया कलुषेकालुष्यं तस्य अणुर्लेशस्तेनापि न भूतं जाते । पातिव्रत्यक्षतय भावेतद्भर्तुरीर्ष्या कालुष्याभावे च हेतुमाह समस्तभूतात्मतया विष्णोः सकलभूतस्वरूपत्वेन समस्तानां भूतानां आत्मा स्वरूपं विष्णुस्तस्य भावस्तत्तातया नलोपि विष्णुरेवेति तदालिंगनेन पातिव्रत्यक्षतिः विष्णोरीर्ष्या च नाभू दित्यर्थः । सदाकांतिसंपत्ति युक्त इति भावः । कलुषशब्दो धर्ममात्रपरः । अस्या निमित्तपापलेशेनापि न भूत मिति वा । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्षष्ठी समासः ॥ ३४ ॥ धिगिति हे मे मिस्मृता तस्य नलस्य मुखश्रीर्येन एवं भूतो पि यो विधेर्ब्रह्मणः पाणिर्हस्तः पर्वणि दर्शमायोदर्शपरिशब्दे कलेसकले चंद्रं निर्माति रचयति अत

धिक्तं विधेः पाणिमजातलज्जं निर्माति यः पर्वणि पूर्णमिंदुं ॥ मन्ये स विज्ञः स्मृततन्मुखश्रीः कृतार्द्धमौज्झद्धरमूर्ध्नि यस्तम् २।४८ २

निलीयतेह्रीविधुरःस्वजैत्रंश्रुत्वाविधुस्तस्यमुखंमुखान्नः।।सूरेसमुद्रस्यकदापिपूरेकदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे ३३+५

एवञ्जातलज्जोनिर्लज्जंतंविधेःपाणिंधिक्।।तज्जैत्रेणनलाननेसत्यपियःकरःस्तस्मात्तिरहीनंशशांकबिंबंनिर्मातिस
निर्लज्जत्वात्रिघएवसविधेःपाणिर्वितृतःकुशलः।सकःयःस्मृतनलाननशोभतःसन्नहतार्द्धंकृतेकदेशमपितंबिंबं
हरमूर्द्धिशिवमस्तकेआरूढतस्थाजइतिअहंमन्ये।प्रारब्धमपितदुन्नमस्यान्यस्यस्मरणाघस्तत्रतिसविभावः।
पूर्णकलमेककलंचबिंबंद्वयमपिएकएवब्रह्मणःपाणिर्निर्मातितथापिकार्यभेदान्सर्वत्वंविज्ञत्वेकालभेदादुपचर्य
ते।वैद्रादृष्यातिरमणीयेतदाननमितिभावः।।३२।।निलीयतइतिहेभैमिविधुश्चन्द्रःनो।स्माकेमुखात्तस्यमुखंस्वजैत्रं
स्वस्यजेतृश्रुत्वाह्रीविधुरोभग्नीविकलःसन्कदापिकदाचित्अमावास्यायां।सूरेसूर्येकदापिअस्तसमयेसमुद्रस्य
पूरेप्रवाहेकदाचित्प्रावृट्कालेअभ्रेआकाशेभ्रमेतिअभ्रातिमेघास्तेषांगर्भेमध्येनिलीयतेअंतर्हितोभ
वति।अन्योपिस्वजेतारंश्रुत्वालज्जाविकलोऽलक्षितंपुनिभयते।सूरस्तूर्यार्यमा।।घोद्दिवौदेस्त्रियामभ्रोऽभ्रंमेघइ
त्यमरः।जेतवरंनैप्रच्छादयणा।।३३।।सेतापिपिदैत्यारिर्विष्णुःस्वध्वजस्यगरुडस्यभर्त्यवर्णनःअस्मान्नअन्यजेति
तकमलेननलास्येनलमुखेतस्यनुत्यत्यक्ततयेसिज्ञाप्यसेत्तयाआज्ञापक्षात्तुब्रह्मणःसकाशात्द्विलज्जोलज्जारहितंय
यातपारमायोलभ्यारमतेब्रह्मीइति।किंभूतादातुःतयास्मत्हृतयानलाननेनुत्यासेकुवत्तरमुकुलीभवन्नाभिसरोजं

संज्ञापयनःस्वध्वजभृत्यवर्गान्दैत्यारिरस्यननलास्यतुसे।।तस्यैकुचन्नाभिसरोजपीताद्धातुर्बिलज्जोरमतेरमायां ३४+२

स॰ ३ रेखाभिरास्येगणनादिवास्यद्वात्रिंशतादंतमयीभिरंतः। चतुर्दशाष्टादशचात्रविद्याद्वेधापिसंतीतिशशंसवेधाः ३५४२

नै॰पू॰टी॰ १० नाभिकमले तेन पीतादंतर्हितादपश्यत इत्यर्थः। अक्रमतिक्रांते अयमेव चतुष्कुलीभवने हेतुः। स्तनकस्तातु लिः स्तौति इ
त्यमरः। पश्यते। रुद्धस्य सम सेस्त्रीक्रीडा लक्ष्णाव ह॥३४॥ रेखाभिरिति॥ विधाः अस्य नलस्य अंतः आस्ये मुखमध्ये द्वात्रिं
शता द्वात्रिंशत्संख्याभिः दंतमयीभिर्दंतरूपाभिः रेखाभिर्गणनाकृत्संख्यानं कृत्वा इति शशंस एवं कथयति स्मेव। इति किं। अत्र
नलमुखमध्ये द्वेधात्वत्र आभ्यां द्वाभ्यामपि प्रकाराभ्यां चतुर्दश अष्टादश च विद्याः संतीति इति। दंतानां रेखात्वरूपेण स्र
द्रमत्वेन यथा मुद्रिकलक्षण वस्त्वघोतना पर्यंदिता द्वात्रिंश द्विधा ता इति भावः। विद्यानां चतुर्दशत्वम् अष्टादशत्वं च प्रथमस
र्गे उक्तं। विंशत्याद्याः संख्यैकत्वे इति द्वात्रिंशच्छब्दो वक्तृवचनांत विशेषणं॥ गणना तत्स्यज्ञापकर्मणि पंचमी॥ द्विधा
संख्यायाविधार्थे धा इति धाप्रत्ययः स्यात् एधाच्चेत्येधाच्॥३५॥ श्रिय इति। हे मित्र वयं तस्य नरेंद्रस्य श्रियः शोभाः समृद्धी
र्निरीक्ष्य दृष्ट्वा स्मरामरेंद्रौ अपि कामेंद्रावपि न स्मरामः अंतःकरणगोचरौ न कुर्मः। मदनेकीर्तिरेव इंद्रे च समृ
द्धिरेव न लेवदह अपीत्याधिक्यं। तस्मिन्नले क्रमयोः अस्तोत्योः सम्यक् वासेन वसत्या खलु निश्चयेन शेषबुद्धौ
अनंतस्य तावपि बुद्धौ विद्वांस न दध्मः मनसापि न स्मरामः इत्यर्थः। तयोरेकैकसमाधारत्वेऽपि अस्य चरणयोरप्याधारत्व
ात् तस्तयोः स्मरणानि। ताभ्यामयमधिक इति भावः। भस्मिसंतोयोः दृमेत्यमरः। कर्मणः शेषत्वेनाविवक्षणान्स्म १०

श्रियोनरेंद्रस्यनिरीक्ष्यतस्यस्मरामरेंद्रावपिनस्मरामः। वासेनसम्यक्क्रमयोश्चतस्मिन्बुधोनदध्मःखलुशेषबुद्धी ३६+५

विनापतत्रंविनतातनूजैःसमीरणैरीक्षणलक्षणीयैः।। मनोभिरासीदनणुप्रमाणैर्नलंघितादिक्कतमातदश्वैः ३७+१

न२

रामरें द्रावित्पत्रत्रऋधीगर्थेतिप्रध्यभावः।।उद्धा।। विनेति।। तस्यनलस्याश्वैःकतमादिक्नलंघितानिर्जिताआ
सीत्।। अपितुसर्वापि।। किंभूतैःपतत्रंपक्षंविनापिउरःहितैर्विनतातनूजैर्गरुडैरिवेवातथाईक्षणेनलक्षणीयैर्नेत्रगोच
रैःसमीरणैर्वायुभिः।।तथाअनणुप्रमाणैर्महापरिमाणैरधिकतरैर्मनोभिरेतैःकरणैःगुरुत्वःसपक्षैःवापुरुषैःक्षमैः
मनोऽणुपरिमाणंइतिप्रसिद्धिः।।तद्विपरीताअपितरश्वावेगेनगरुडादिरूपाजाताइतिभावः।। उत्प्रेक्षातनावाकर्तव्या।।न
निर्जितेतिक्वचित्पाठः।। अतिजवास्तेरश्वाइतिभावः।। कतमाकतरकतमौजातिपरिप्रश्नेइतिडतमच्।।३७।।सं
ग्रामेति।। हेभैमिराज्ञांव्रजाःसमूहास्तेषामिमेराजव्रजीयास्तैरसुभिःनरेंद्रप्राणरूपैर्वायुभिःहेतुनातस्यनलस्यबाण
धारावाणपरंपरास्तद्रूपाःपवनाशनाःसर्पास्तेषांसुभिक्षंभिक्षासमृद्धिर्भवतिनलबाणैःसर्वेपिशत्रवोहताइति
भावः।। कासुसतीषुसंग्रामभूमीषुअरीणांशत्रूणांअस्त्रैरुधिरैःनदीमातृकतांनदीजलपतिपूर्णासुसतीषुवैरितुधि
नदीपतिपूर्णास्वित्यर्थः देर्घ्येणशुण्डामित्वेनप्राणहन्तृत्वेनचबाणानांपवनाशनत्वंबाणानांवनत्वात्तेरेवतेषांसुभिक्षं
इतिभावः।। नदीमातृकासुभूमिषुअवर्षणेपिसस्यावृद्धिवत्सुभिक्षंभवति।। देशोनद्यंबुवृष्ट्यंबुसंपन्नव्रीहिपालितः।। स्यान्न
दीमातृकोदेवमातृकश्चयथाक्रमंमित्यमरः।। नदीमातृकइत्तिनद्यतश्चेतिकप्।। राजव्रजेतिरद्वाद्यः।। सुभिक्षेनिपातः

संयामभूमीषुभवत्यरीणामस्त्रैर्नदीमातृकतांगतासु।। तद्बाणधारापवनाशनानांराजव्रजीयैरसुभिःसुभिक्षं।।३८।।७

स॰३ यशः २ यशोवदस्याजनि संयुगेषु कडूलभावं भजता भुजेन॥ हेतोर्गुणादेव दिगापगालीकूलंकषत्वव्यसनं तदीयं॥ ३९+१
यदि त्रिलोकीगणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्। पारेपरार्द्धं गणितं यदि स्याद्गणेयनिःशेषगुणोपि स स्यात्॥ ४०+१

नै॰पू॰टी॰ ११ समृद्धिः। अव्ययं विभक्तौ त्यव्ययीभावः॥ ३८॥ यशइति। कंडूलभावं रणकंडूसहितत्वं भजता प्राप्तवता भुजेन संयुगेषु
दस्य नलस्यैव अजनि संपादितं। तद्वत्तरीयं यशः स्वेन दिग्दिशिएव आपगा नद्यस्तासु वा नद्यः तासां आली पंक्तिस्तस्याः कूले तीरे
तत्कषत्वे कषणस्वभावस्तद्रूपं व्यसनं हेतोः कारणस्य गुणादेव जातमिति शेषः। ननु स्वभावतः। यशः कारणेन तु ले विघ
माना कंडूलभावलक्षण कारणगुणादेव यशसि कूले कषत्वरूपं व्यसनमागतमिति भावः। तस्य यशः सर्वदिग्व्यापी
त्यर्थः। कंडूलेति सिध्मादिभ्यश्चेत्यस्य पर्षे लच्। कंडूला स्यादंतइति वा आलोनुपसर्गकः। कूलंकष इति सर्वकूलेति
खच् शित्रजंते तत्वां मुम्॥ ३९॥ इदानीं तस्य गुणानुवर्णनाशक्तिं द्योतयन्नतिशयोक्तिमाह। यदीति। त्रिलोकी त्रैलोक्यं
यदि गणनापरा गुणगणनासक्ता स्यात्। तस्यास्त्रिलोक्यास्तद्गुणगणनार्थं आयुषः समाप्तिर्यदि न स्यात्। यदि गणितं ग
णितशास्त्रं पारेपरार्द्धपरार्द्धसंख्यस्य स्यात्। तदा सनलः गणेयगणनापि तुं शक्या निःशेषाः समग्रा गुणा यस्य एवंभूतोपि
भवेत्। ननु एवं ततः सोप्यसंख्येयगुण इति भावः। त्रिलोकी समाहारद्विगोद्विगोरिति ङीश्। पारेपरार्द्धं पारेमध्ये ष
ष्ठ्यातिसमासः। एदंतत्वं च निपातनात्। गणेयेति गणेरयइत्यौणादिको गणेरेयः। स्यात्क्रियातिपत्तेरविवक्षितत्वा
द्विङ्॥ ४०॥ तस्यांतःपुरसंगतिं द्योतयन्नाह। अवारीति। हिमेनेमिव ये परमाणुवन्मध्याया सो तान् अतिकृशोदर्याः कर्म ११

अवारितद्वारतयातिरश्चामंतःपुरे तस्य निविश्य राज्ञः॥ गतेषु रम्येष्वधिकं विशेषमध्यापयामः परमाणुमध्याः॥ ४१+१

पीयूषधारानधराभिरन्तस्तासां रसोदन्वति मज्जयामः॥ रंभादिसौभाग्यरहःकथाभिः काव्येन काव्यं सृजताहताभिः॥४२+३

मताश्च तत एव रम्येषु गतेषु विषये अधिकं लोकोत्तरं गमनविशेषं अध्यापयामः पाठयामः किं कृत्वा तिर
श्चोपस्यादीनो अर्थानि तद्द्वारतया अनिषिद्धद्वारत्वे न तत्स्यात्ततः अंतःपुरे निविश्य प्रविश्य। इङः शब्दकर्मत्वात्
गतिबुद्धीति अल्पं तकर्तृण्यंतत्वे चैकर्मत्वं॥४१॥ नर्मसा विश्वमपि कुर्म इत्याह॥ पीयूषेति॥ वयं रंभादीनामप्स
रसां सौभाग्यं पुरुषवशीकरणं दिशति स्तस्य रहः रहस्यं तस्य कथाभिः संभोगगोष्ठीभिः वस्त्वंतरगोप्यकथाभि
श्च तासां नलस्त्रीणां अंतः हृदयं रसोदन्वति शृंगाररससमुद्रे मज्जयामः निमग्नीकुर्मः। किं भूताभिः पीयूष
धारा अमृतप्रवाहस्तस्याः सकाशादनधराभिरन्यूनाभिः तथा काव्यप्रबंधविश्वाशेषं सृजता कुर्वता काव्येन
शुक्रेण आहृताभिः काव्यप्रतिपादिताभिः उत्सर्पति उरश्च्या चतुरश्चेति साधुः। तत्र निमज्जने युक्तौ रहःसुरतगो
पयोरितिधरतां॥४२॥ स्वस्य विश्वास्यत्वं वदन्नादेशार्हत्वमाह॥ कामिभिरिति॥ तत्र नलांतःपुरे कामिभिः सुंदरीभिः
अहंपत्नी अभिनवातिगोप्या स्मराज्ञा तस्याः विश्वासेन निक्षेपवणिक् कस्यापि निक्षेपवणिक् कृतं प्रियेयं अपि तु सर्वा
भिरपि कृतः। कया वां स्वकामरहस्यमयि न कथ्यत इत्यर्थः। तत्र हेतुः अपत्रपतेति हेतोः तिर्यक् पश्यादि कुतोपि कस्मा
दपि प्राप्तिः नो नैवति जिह्रेति लज्जते तेन निकारणेन कश्चित् तिरश्चो पिसकाशान्न त्रपते लज्जते॥ नस्या

कामिभिर्न नः अभिनवस्मराज्ञाविश्वासनिक्षेपवणिक्प्रियेयं॥ जिह्रेति यन्नैव कुतोऽपि तिर्यक् कश्चित्तिरश्चस्त्रपते न तेन॥४३॥ ४

स-३ वार्तापि नासत्यपि सान्यमेति योगादरंध्रे हृदयं निरुंधे ॥ विरिंचिनानाननवादधौतसमाधिशास्त्रश्रुतिपूर्णकर्णः ४४

नै-प्र०टी० निर्लज्जाः सत्याः मत्स्येऽतिगोष्ठ्या अपि कामगोष्ठीः कुर्वतीति भावः। अन्यदपि गोप्यं विश्वासयोग्येष्वपि जिनित्रिप्यते।

१२ ॥४३॥ तासां परिहासोन्मलीकमपि वा वो नान्यस्मै कथयामीति आह। वार्तेति। असत्यपि अलीकापि सा परिहास

वार्तापि कथा अन्यं नेति अन्यस्मै न कथयामीत्यर्थः॥ सा का अरंध्रे अतिशयेन रहिते हृदि योगादुपायेन प्रयत्नात् स्थि

र्यः यो वार्तां निरुंधे नितरामावरणोमि। ध्यानादि संबंधे छिद्ररहिते हृदीति वा। सदोषमेवांतःकरणमन्यवार्तामन्यस्मै

कथयति। मदंतःकरणं तु ध्यानादिना निर्दोषं। अतो न कथयामीति भावः। वार्तापि अन्यं नेति किमुतान्यत्। अली

कापि अन्यं नेति किमुत सत्येति द्योतनार्थमपि शब्दः। दुष्प्रयुक्ता वार्ता जनहि र्यं कथनीयापि न कथ्यते। सरंध्रा

द्धि बहिर्निर्गमः संभाव्यते इदं तु अरंध्रं। अथवा सती कुलटापि कामं लाद् हृदि योगात् शरीरे ध्रस्थाने निरुद्धाप्यन्यं पुरु

षं नेति इत्युक्तिः। योगबलमेवाह विरिंचेर्ब्रह्मणो नानाननानि चत्वारि मुखानि तत्कर्तृको वादो वचनं तेन धौतं

पवित्रीकृतं समाधिशास्त्रं योगशास्त्रं तस्य श्रुतिः श्रवणं तेन पूर्णौ कर्णौ यस्य। योगशास्त्राणि श्रुतवत्यस्मीति वा।

योगिनो हि यत्र कुत्रापि न जल्पंतीति तथा ब्रह्मण उपदेशादहमपि। त्वमपि वयःसंधिं प्राप्ता विश्वासार्हमपि किंच

ए कामगोष्ठीं कुर्विति भावः। रुंधे स्वरितेत्वात्तङ्॥४४॥ अतिशयितमभिलाषमुत्पादयितुं नलप्राप्तेः दुर्ल १२

नलाश्रयेण त्रिदिवोपभोगं तवानवाप्यं लभतेवताऽन्या ।। कुमुद्वतीवेंदुपरिग्रहेण ज्योत्स्नोत्सवं दुर्लभमंबुजिन्याः ।।४५।।
तन्नैषधानूढतया दुरापं शर्म त्वयास्मत्कृतचाटुजन्म ।। रसालवन्यामधुपानुविद्धं सौभाग्यमप्राप्तवसंतयेव ।।४६।। ५

नलमाहानलेति। हे भैमि तव त्वया अनवाप्यं दुःप्रापं अस्मत्कर्तृकं पक्षवीजनादिसेवादिरूपं त्रिदिवोपभोगं स्व
र्गपिभोगं नलाश्रयेण कृत्वा अन्या नायिकाऽनर्हापि लभेत वत खेदे हाहा कष्टं। प्राप्स्यते। वर्त्मान सामीप्यलब्धप्रा
प्नोति वा वऽवहलं मत्वा तर्हि इति वा। केव अंबुजिन्या कमलिन्या दुर्लभं दुःप्रापं ज्योत्स्नोत्सवं चंद्रिकाजन्यं विकास
दिरूपं महोत्सवं इंदुपरिग्रहेण वं इंगीकारेण कुमुद्वतीव यथा लभते। अन्यस्या अनर्हत्वादेव मे खेदः। त्व भोग
त्ति-धेन नलपरिग्रहस्तु यासं पाद्य इत्यर्थः। नहि तं विना वयमन्ये न जाम इत्यर्थः। तव क्लेशो गो कृत्या नामिति कर्त्तरि षष्ठी
अंबुजिन्याः खलर्थयोगे षष्ठीनिषेधात्कर्त्तरि तृतीया।।४५।। प्रकृतमुपसंहरन्नाह त्वदिति। तन्नैषधेन त्वया नैषधेन न
लेन अनूढतया अपरिणीतत्वेन अस्माभिः कृतं यच्चाटु प्रियवचनं तस्माज्जन्म यस्य शर्म सुखं दुरापं दुःप्रापं
नलाश्रयेणो वत्वयापि अस्मत्प्रियवचनजनितं सुखं प्राप्तव्यं नान्यथेति भावः। कयाकिमिव अप्राप्तवसंतया र
सालवन्या सहकारवाटिकया मधुपैर्भ्रमरैरनुविद्धं कृतं सौभाग्यं मकरंदास्वादरूपोकारगुंजनादिलक्षणं इव य
था दुःप्रापं। रवं श्लोके अंबुजिनी दृष्टांतेन सर्वथा दुःप्रापत्वं सवितं। इदानीं आम्रवनी दृष्टांतेन कालोपाष्यनइ
तिसूचितो खलर्थयोगे न नलोकेति षष्ठीनिषेधः।।४६।। तव नलप्राप्तिसंभावनायां अधैर्य्यं न कर्त्तव्यमित्याहाममेति।

स० २ नस्यैववयास्यसिकिंनहस्तं दृष्टमनःकेनविधेःप्रविश्य। अजातपाणिग्रहणासितावद्रूपस्वरूपातिशयाश्रयश्च ४७+१

नै०प्र०टी० त्वं तस्यैव नलस्यैव वाहस्ते किं न प्राप्स्यसि अपितु एवमपि संभाव्यते। सर्वथा नलं न प्राप्नोषि इति पक्षी निश्चयं तु न शक्नो-
१२ ति इति सर्वत्र परितो यद्योतकोवा शब्दः। निश्चयाभावः कथमत आह केन पुरुषेण विधेर्ब्रह्मणो मनोऽन्तःकरणं प्रविश्य
दृष्टं तात भैम्या नलो न प्राप्स्यत इति। अपितु न केनापि। एवं सति कदाचित्त्वत्प्राप्तिसंभावनापि स्याह। तावदादौ त्वं अ-
जातपाणिग्रहणो विवाहो यस्याः सा एवंभूतासि वर्तसे प्रथममेव नेदानीं संप्रति न कर्तव्यमित्यर्थः। मम योग्यताभो वच्छे-
न्नप्राप्तिः कथं स्यादित्याशंक्याह। रूपस्य लावण्यस्य स्वरूपेण वत्र्यालंकारमंतरेणैव त्वं भाविकोतिशयस्तस्या-
श्रयः स्थानमप्यसि। सह तस्मौ दैवेन नलप्राप्तिरपि तव संभाव्यत इति भावः॥४७॥ स्वरूपेत्वात्तस्या नलप्राप्तिं द्र-
ढयति॥ निशेति॥ निशा रात्र्या शशांकं चंद्रं शिवया गौर्या गिरीशं श्रिया लक्ष्म्या हरिं विष्णुं योजयनः संयोगं प्रापय-
तो विधेरपि ब्रह्मणोपि स्वारसिकः स्वेच्छाकारी प्रयासः प्रयत्नः परस्परं मिथः योग्ययोः समागमाय मेवनायप्र-
तीतः ख्यातः। पूर्वोक्तदृष्टेन ब्रह्मा स्वारसतएव परस्परं योग्ययोरेव समागमं करोति नलयोग्ययोरिति अतो
नलमपि त्वयैव योजयिष्यतीति भावः। स्वरसेन वरति स्वारसिकः। चरतीति ठक्। स्वशब्दस्य द्वारादिषु पठितत्वा-
त्तत्रतदादिविधेरप्युत्तानास्ते वरसिक इति यद्यपि भवितव्यं तथापि स्वागतादिषु दर्शनात्स्वार्थिकत्वात् भावि १२

निशाशशांकंशिवयागिरीशंश्रियाहरिंयोजयतःप्रतीतः॥ विधेरपिस्वारसिकःप्रयासःपरस्परंयोग्यसमागमाय ४८+५

वेलातिगस्त्रैणगुणाब्धिवेणि न योगयोग्यासि नलेतरेण ॥ संदर्भ्यते दर्भगुणेन मल्लीमाला न मृद्वी भृशकर्कशेन ॥४९॥

कादिमाद्यकारप्रयोगदर्शनाद्वृद्धिरेवेति ह्येयं। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं ॥४९॥ अन्यनिराकरणेन नलस्यैव
त्वं योग्यपतिरित्याह। वेलेति। वेलां मर्यादामतिक्रम्य गच्छतीत्येवंभूतायाः स्त्रैणाः स्त्रीसंबंधी गुणा विःसौंदर्यादिगुणास
मुद्रस्तस्य वेणिः प्रवाहरूपा समस्तसौंदर्यादिगुणभाजनत्वेन नलादितरेण वरेण सह योगयोग्या संबंधयोग्या नासि
न भवसि। यतः मल्ली मल्लीमाला पुष्पमाला भृशकर्कशेन अतिकठिनेन दर्भगुणेन कुशनिर्मितदोरकेण न सं
दर्भ्यते ग्रथ्यते। मल्लीमालायाः कुशदोरकेण गुंफनमनुचितं तथा तवान्येन लब्धतिरिक्तेन योग इति [illegible] ॥ ति
भावः। वेणिर्नदीप्रवाहे कबर्यां च इति क्षीरस्वामी॥ स्त्रीसंबंधिनः स्त्रैणाः स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ्। वेणि इति संबुद्धं
तेवा॥ तत्र नद्यं तत्राकूलंकषः। महीवोढा गुणौ तस्या नलप्राप्तौ प्रकारांतरेण हेतुमाह। विधिमिति। अहं तस्य विधेः यानं
विमानं तस्य धुर्यो भारवाहकस्तस्य नलकेलिर्नलक्रीडा याः योग्यां उचितां वधूसृष्टिं नलक्रीडायोग्यां कांत्वा यां निर्मि
ततिस्त्रीसृष्टिं विधिं ब्रह्माणमपृच्छमेव पृष्टवानेवातेन किमुत्तरितमित्यत आह। नलकेलियोग्यामेमीरविततित
वनाग्रं वर्णा इव कर्णाभ्यां पीताः संक्रीडति उत्तरत्वेन मया श्रुताः। सम्यग्वक्ति मिति न श्रुता इत्यत आह एकस्मिन्
ति अस्य ब्रह्मणो मृतिक्रिलेरथस्य चक्रे संक्रीडति कूजति सति रथांगकूजनेन सम्यक् नाकर्णितिभावः। परिनिष्ठ

तिङ्। पृ.१४८।।७ विधिं वधूसृष्टिमपृच्छमेव तद्यानयुग्यो नलकेलियोग्यां ॥
त्वन्नामवर्णा इव कर्णपीता मयास्य संक्रीडति चक्रिचक्रे ॥५०॥

धं

स॰३ अन्येनपत्यात्वयियोजितायांविज्ञत्वकीर्त्यागतजन्मनोवा॥जनापवादार्णवमुत्तरीतुंविधाविधातुःकतमातर्हिस्यात् ५१ +३

नै॰पू॰टी॰ नावस्यतत्तदाख्यातस्यवकायेसिद्धस्तदर्थस्यस्मिन्नादनानाभविष्यदितीवशाद्वप्रयोगः॥वक्रचक्रेहंससमइति
१४ क्वचित्स्पुपःतद्दहतीतियत्तासंक्रीडति।समोःकुजन्माइतिप्रतिषेधाछलाः॥५०॥अस्मरणाःस्वत्वस्यनान्यथाकरते
बाधकमाह।अन्येनेति।वाअथवानिश्चयेवात्वयिअन्येननलातिरिक्तेनपत्याभर्त्रायोजितायांसत्यांविज्ञ
त्वकीर्त्यासर्वज्ञत्वयशसैवगतमतिक्रांतंजन्मयस्ययेनवाएवंविधस्यविधातुःजनापवादएवार्णवस्तंसर्वत्तेनब्र
ह्मणाइदमनुचितंकृपमकारीतिलोकापवादसमुद्रमुत्तरीतुंकतमाविधाप्रकारःतर्हिनौकास्यात्।अपितुनका
पीत्यर्थः।सकलेनापिजन्मनायःसर्वज्ञत्वंब्रह्मणार्जितंतदेकस्याःतवान्यथाकरणेनतद्वैगमिष्यतीभियानले तिद्ध
नैवयोजनीयेतिभावः।समुद्रंतरितुंकाविचित्राभवतिजनापवादार्णवंतरितुंनकापीतिभावः।स्त्रियांनौस्तरणिस्त
रीरित्यमरः।उत्तरीतुंवृतोवेतिरीघेः।तरंत्यनयातरीः।अवितृस्तृतंत्रिभ्यईः॥५१॥अभिप्रायंज्ञातुमुपसंहरन्ना
ह।आस्तामिति।हिभैमितत्तत्रलवर्णनेनतद्योग्यत्वप्रतिपादनेवास्तांतिष्ठतुनकर्तव्यमित्यर्थः।यतःअप्रस्तुत
स्यचिंतयाकथयाअलंनिःप्रयोजनत्वात्।हेतन्विमयात्वंअतिदूरानयनात्अतिवेलंभृशंश्रमितासि।सोहंत
दागःअपराधंपरिमार्ष्टुकामःअपनेतुकामःसन्तवकिंईप्सितंमनोरथंविदधेकरोमिअभिधेहिब्रूहि॥ १४

आस्तांतदप्रस्तुतचिंतयालंमयासितन्विश्रमितातिवेलं॥सोहंतदागःपरिमार्ष्टुकामस्तवेप्सितंकिंविदधेभिधेहि ५२ ३

इतीरयित्वाविररामपत्रीसराजपुत्रीहृदयंबुभुत्सुः॥ ह्रदेगभीरेहृदिचावगाढेशंसंतिकार्यावतरंहिसंतः॥५३ १

अप्रस्तुतत्वचिंतयेतिवारणार्थयोगेतृतीया॥५३॥ इतीति॥राजपुत्र्याभैम्याहृदयंनलेनुरागोविद्यतेनवेति
मनोबुभुत्सुर्ज्ञातुमिच्छुःसपत्रीहंसःइतिपूर्वोक्तंईरयित्वोक्त्वाविररामतूष्णीमभूत्।ननुनलानुरागस्त्वयैवविद्य
न·३ तेत्वमपिनलेनुरक्ताभवेतिप्रकटंकिमितिनोक्तवानित्यतआह।हियस्मात्गभीरेगंभीरेयुक्तेह्रदेजलाशयेगूढाभि
प्रायेहृदिचअवगाढेआलोडितेज्ञातेचसतिसंतःपंडिताःकार्यावतरेकरणीयेतत्रतत्प्रपंचकार्यस्यप्रस्तावंवाशंसं
तिकथयंति।गंभीरंह्रदमनालोड्यानोत्तरितव्यमितितरणामार्गेयथाकोपिनकथयतितथाआशयमविज्ञाय
बुधस्तस्यैकार्थविशेषप्रस्तावंनकरोतिअतस्तदभिप्रायंज्ञातुंतस्यांनलानुरागप्रकाशनंकर्तव्यमितिनला
नुरागमप्रकाश्यैवतत्तूष्णींबभूवेत्यर्थः।राजपुत्रीतिहृदयस्यगूढाशयत्वं।विररामेतिव्याङ्परिभ्योरमइतिपर
स्मैपदं।हृदयंनलेलोकेतिषष्ठीनिषेधः॥५३॥ किंचिदिति॥सापृथिवींद्रपुत्रीभैमीमुहूर्तंक्षणमात्रंमनसांतःक
रणेनवाचंवक्तव्यंवचनंविचिंत्यविचार्यपतत्रिणंहंसंजगाद।किंनतावद्वचनंविचारणीयंक्रियमाणोकिंचिदीषदर्थः
॥५३॥ किंचिदिति॥सापृथिवींद्रपुत्रीतिरश्चीनावक्रःविलोलश्चंचलोमौलिर्मस्तकंयस्याःसातथासहजसौंदर्येण
भिलाषमिषाशयातिप्रसन्नत्वेनचवक्त्रेणमुखेनतृणीकृतोन्यक्कृतइंदुश्चंद्रोयया।तिरश्चीनेविभाषाचेरदिकूस्त्रि

किंचित्तिरश्चीनविलोलमौलिर्विचिंत्यवाचंमनसामुहूर्तं।पतत्रिणंसापृथिवींद्रपुत्रीजगादवक्त्रेणतृणीकृतेंदुः॥५४+४

स॰३ धिक्चापलेवत्सिमवत्सलत्वंयत्प्रेरणादुत्तरलीभवंत्या॥समीरसंगादिवनीरभंग्यामयातटस्थस्त्वमुपद्रुतोसि॥५४॥२

नै॰ष॰टी॰ १५ यामिति स्वार्थेवः॥ पुत्रीतिशार्ङ्गरवादिपाठात् ङीप्॥५४॥ आत्मनो नुचितकारित्वमाह। धिगिति। हे हंस चापले चंचल
त्वविषये यद्वत्सिमवत्सलत्वं वत्सस्य बालस्य भावो वत्सिमा बालत्वं तेन यद्वत्सलत्वं सस्नेहत्वं बालत्वेन चापलविषये यत्स्ने
हमत्त्वं चापलांगीकरणमिति यावत् तद्धिक् निंद्यमस्त्वित्यर्थः। यतः यस्य चापलस्य प्रेरणान्नियोगाद्यदधीनतया उत्त
रलीभवंत्या अतिशयेन चंचलीभवंत्या मया पश्चाद्गत्वा तटस्थ उदासीनस्त्वं उपद्रुतः पीडितोसि नत्वं उपद्रुतः
पीडितोसि। कथमिव समीरसंगाद्वायुसंबंधात् चंचलीभवंत्या नीरभंग्येव तरंगरूपया उदकरचनया तटस्थः कूल
स्थो पपो यद्रूयते। निरपराधस्त्वं पश्चाद्गत्वा मया पीडितोऽतोहमनुचितकारिण्येवेति भावः। वत्सशब्दात्स्ने
हित्वादिमनिच्। तस्माद्वत्सांसाभ्यामित्यभिलाषवति लच्। तथा च वत्सल इति स्नेहवाननुच्यते॥५५॥ आत्मनिं
दापूर्वकं हंसस्तुतिमाह॥ आदर्शतामिति। हे हंस दर्शनीयो तिरमणीयस्त्वं खलु निश्चयेन उत्प्रेक्षे वा स्वच्छतया निष्क
पटतया कृत्वा मत्तो मत्सकाशात् प्रथमे आदर्शतां दृष्टांततां प्रयासि प्राप्नोषि किं हे सत्तुतिमाह॥ आदर्शता
दर्शं निःकपट इति प्रसिद्धस्त्वमेव प्रथमं दृष्टांततयोपासीत्यर्थः। अथ च निर्मलतया दर्पणतुल्योसि। दर्पणोपि
सतामवलोकनीयः श्रीकामैः प्रातरवलोक्यते चानिःकपटतामापराधः प्रतिबिंबितः दर्शितां च समर्पयेया

म१ श्री

आदर्शतांस्वच्छतयाप्रयासिसतांसतावत्त्वखलुदर्शनीयः॥
आगःपुरस्कुर्वतिसागसंमांयस्यात्मनादृप्रतिबिंबितंते॥५६॥४

अनार्यमप्याचरितं कुमार्य्या भवान्मम क्षाम्यतु सौम्य तावत्। हंसोऽपि देवांशतयासि वंद्यः श्रीवत्सलक्ष्मेव हि मत्स्यमूर्तिः ५७+६

आ ग्रहगनात्त सापराधो मे पुरस्कुर्वीति मयासितं तच्चित्रमिति त्यादि वचनान्मे प्रतिभियमा विगीर्ण यस्य तवात्म
नि त्वद्रूपे इदमागः तत्तस्य पीडनलक्षणं मम अपराधः प्रतिबिंबितः। सो हंतदागरत्यादि वचनात्। त्वयाम दपरा
धः स्वीयत्वेनैव स्वीकृत इति स तोऽस्वभावोऽयं अन्यापराधं स्वात्मन्यारोपयंति। एव तु किमर्थं आदर्शता प्रयासि विं
ततोऽपधिकः। आदर्शे पुरोयथा स्थापिते वस्तु प्रतिफलति त्वयि तु सापराधे वस्तु निपुणः स्थितेऽपि अपराधलक्षण
धर्मः प्रतिबिंबितो न तु सापराधो धर्मी त्यादर्शादधिकत्वादाश्चर्य्यरूपोऽसीति॥५६॥ स्वापराधं निश्चित्य तत्क्षमां
प्रार्थयते। अनार्य्यमिति। सौम्य तु हरम वारन्कुमार्या बालायाः मम अनार्यमनुचितमपि आचरितं आचरणं तावत्प्रथमं
क्षाम्यतु सहतां। ईप्सितप्रश्नोत्तरे तु पश्चाद्दत्त्वे। अत्रास्य स्वापराधः दत्तं तदेय इति कुमारीपदे। राजपुत्र्या पक्षिणि म
यि प्रार्थनमनुचितमित्यत आह। हंसोऽपि त्वं देवांशतया वेगोऽसि पूज्योऽसि देवांशत्वं ब्रह्मवाहनत्वान्यथानुपपत्त्या।
ततः प्रार्थ्य इति भावः। कइव श्रीवत्सो लक्ष्मी चिह्नं यस्य मत्स्यमूर्तिर्मत्स्यस्वरूप एव विष्णुः श्रीवत्सचिह्नो देवांश
मत्स्योऽपि स्वरूपेणेत्यात्मं। सौम्य तु सुंदर इत्यमरः। एवनाभिकारे सोमापणो विधौ ना सौम्येति विंत्यः सोमस्य वंद्यस्य
ये सोमी सुधा ता मर्हतीति दंडादित्वात् यत्प्रत्ययः सौम्यं दैव तुल्यत्वं अर्थ इति समर्पयनीयं॥५७॥ दर्शनत्तकिति द्वारेकातव

स॰ ३ मल्लीतिमाधिलसिकां त्वदीक्षामुदं मदक्ष्णोरपियाति शेत्वां॥ निजामृतैर्लोचनसेचनाद्वा पृथक्किमिंदुः सृजति प्रजानां॥ ५८

नै॰ प्र॰ टी॰ क्षितं किंचिदवहस्य सोऽन्तरस्माहाम दितीयामुत्तरहर्षं मर स्तौमि नेत्रयो त्वदीक्षामुदं त्वद्ववलोकनजानंम
१६ पिहर्षे अतिशेते। अतिकामत्तु तस्मादपिहर्षादधिकाभवत्तु त्वं तां कामत्यीतिं मममुदं आधिलसिआधालेक
र्तुमिल्लसिसा कापि नास्ति एवं च ततो प्यधिकेतिभावः। एतदेव दृष्टांतेन दृढयति। वा इवार्थः यथा इंदुर्निजामृतैस्त्वी
यया एव प्रजानां लोचनसेचनात् नेत्रसेकात् पृथग्भ्यत अधिकं किमिव सृजति अपि तु नेत्रसंतोषादन्यत्र किंम
पितथा त्वद्दर्शनादधिकं किमपि महीक्षितं नेतिभावः। अयमभिप्रायः। चंद्रस्य लोकानां नेत्राह्लादकत्वमेव न
त्वजरामरत्वादिकरत्तसामर्थ्यं तथा त्वा दृशानामपि दर्शनेन नेत्राह्लादकत्वाधिकाभिलाषकरणसामर्थ्यं। इति
तस्याभिमानोत्पादनेन नलप्राप्तिपर्यवसायी मे संतोष इति सूचितं। तस्माद्यथा मम संतोष इति सूचितं। तस्माद्य
थाम मनलप्राप्तिस्तथा [illegible] य तस्वेत्यर्थः॥ सेचनात्पृथग्विनेति पंचमी॥ ५८॥ ननु तव कामनोरथस्तेवदेत्य तत्रा
हमनस्विति हे हे ससमनोरथः कंठपथं कंठमार्गं वचनगोचरं कथंकेनप्रकारेण यातु अपि तु न केनापि स कः तु
पुनर्यं अभिलाषमनः अंतःकरणं जातु कदाचिदपि नो अतित्यजति। अंतःकरणस्याधोदेशत्वात् कंठस्य चोर्ध्वदेश
त्वादित्यर्थः। अपरथापि गर्तपातादिनाक्तब्रु पंथानेनावतरति। सर्वत्रापि मनसा गतिसाधनत्वादभिलाषोपि म १६
मनस्तुयं नोज्झति जातु यातु मनोरथः कंठपथं कथं सः॥ का नाम बाला द्विजराजपाणिग्रहाभिलाषं कथयेदलज्जा॥ ५९

ज

वाचं तदीयां परिपीय मृद्वीं मृद्वीकया तुल्यरसां स हंसः ॥ तत्याज तोषं परपुष्टघुष्टे घृणां च वीणाक्वणिते वितेने ॥ ६० ॥

नक्षारथ्यः। अथ पञ्चयोर्वक्तुमपि न शक्यते स कर्तुं कथं शक्यत इति द्रुः साधुत्वे तद्विवाहो नाम संभावनायां अ
लज्जा निर्लज्जा साध्यमसाध्यमित्यज्ञाना नाम सती कावा लाह्निगरा नलस्य वं इस्य पाणिनाग्रहाभिलाषं ग्रहणमिल
षं कथयेत्। अपि तु हस्तेन चंद्रग्रहीतुं मम वांछेति कापि न कथयति। हस्तेन चंद्रग्रहस्तिर्यथा शक्या तथा मन्म
थेनैरथकं प्राप्तिरिति भावः। द्विजेति संबुद्धिः नातं श्वं इस्येति वा। अपवस्वा भिलाषं कथयति द्विजानां राजा सं
रं नलः। तद्विवाहं छां का कथयेत् अपि तु कापि न लविवाहेच्छा ममेति कथं कथयेयमिति भावः। अपवसलज्जत्वा
दुक्तुं न शक्यत इत्याह हे द्विजराज का स्त्री पाणिग्रहे विवाहे अभिलाषमिच्छां निर्लज्जा सती प्रकटयेदपि त्वं वै
प्रौढैव कथयति न बाले त्यर्थः ॥ ५९ ॥ वाचमिति ॥ स हंसः मृद्वीकया द्राक्षया तुल्यः रसो मधुररसो यस्याः तां मृ
द्वीं कोमलां तदीयां भैमीसंबन्धिनीं वाचं परिपील्य वं श्रोत्र्या कार्णपरपुष्टानां कोकिलानां घुष्टे कूजिते तोषं ह
र्षं तत्याज तथा वीणाक्वणिते वीणानिनादे पि घृणां जुगुप्सां वितेने च कार। पिककूजितवीणाक्वणिताभ्या
मपि तद्वाक्कोमलासरलाभ्यामिति भावः। मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वादुश्च मधुरसेत्यमरः। मृद्वीकावोतो गुणवचनादिति ङीषंता
संज्ञायां कनि केण इत्यस्य संज्ञापूर्वकविधित्वाद्ध्रस्वत्वाभावः। घुष्टं इत्यत्र शब्दार्थत्वात्क्षुभिरविशब्द इ

स·३ १४ मंदाक्षमंदाक्षरमुद्रमुक्त्वा तस्यां समाकुंचितवाचि हंसः॥ तच्छंसिते किंचन संशयालुर्गिरा मुखांभोजमयं युयोज॥६३॥

नै·पू·टी· तिनिश्चया इत्ति शेषः। घोषिमनि टंके चित्यठंति॥६२॥ मंदाक्षमिति॥ अयं हंसः तच्छंसिते तस्या वचने अप्रकार
७ स्वल्पोक्तत्वाद्वा किंचन संशयालुः संदिहानः सन् मुखांभोजं प्रशस्तं मुखं गिरा वाचा वा युयोज वदतिस्मेत्यर्थः।
कस्यां सत्यां तस्यां भैम्यां मंदाक्षेण लज्जया मंदा स्वल्पा अक्षरमुद्रा वर्णविन्यासो यस्यां क्रियायां तथा उक्त्वा स
माकुंचिता वाक् यया तस्यां भैम्यां तावत् सत्यां। मुखांभोजे प्रशंसा वचने वेति समासः॥६३॥ करेणेति॥ हे भैमि क
रेणापि विधुं चंद्रं विधर्तुं ग्रहीतुं वांछेव स्पृहेव न तु तात्विकी स्पृहा। इत्थमनेनैव गोप्याकारेण आदरिणी आ
दरयुक्ता आदरिणी निर्भया अकंपा वा त्वं यं अर्थं प्रयोजनं आत्थ ब्रूषे। अहं तमर्थं श्रुतिभ्यां कर्णाभ्यां पातुं
सादरं श्रोतुमपि किं नाधिकुर्वे नाधिकारी भवामि किं न्वहं यद्यपि न समर्थस्तथापि श्रोतुं शक्नुयामेवेत्यपि शब्दार्थः। अ
पावतमर्थकं ह्यहमप्यधिकारी न भवामि किं पुनः श्रोतुमित्यपि शब्दार्थो वा। अतः कारणेन त्वात एव श्रोतुमपि नाधि
कुर्वे अपि तु अधिकुर्व एवेति काकुः। कमिव अंतिमो वर्णः शूद्रः श्रुतेर्वेदस्य वर्णमक्षरमिव वेदाक्षरं श्रवणे शूद्र
स्याधिकारो नास्ति तथाहमपि नेति भावः। आत्थेति भूतेपि वर्तमानसामीप्ये इति वर्तमानवत्प्रत्ययः। अंतिमः अं
ते भवेति वक्ष्यादिमः॥६२॥ अवाप्यत इतिहस्ते नन्वं इच्छारणं बहुः प्राप्तत्वं यदुक्तं तन्न किंविदित्याह यथोर्थः वित्तेक १२
८४ करेण वांछेव विधुं विधर्तुं यमित्थमात्थादरिणी तमर्थं॥ पातुं श्रुतिभ्यामपि नाधिकुर्वे वर्णं श्रुतेर्वर्ण इवांतिमः किं॥६४॥
अर्था

अर्थौ प्यने वा किमियद्भवस्या विनैकपदैर्ध्यामथ विधिं तयः॥ यत्रांध्वरो कोः किल चेत सोपि जिह्मेन रैश्वरतनप्यवाप्यं॥६३॥

पथो अंतःकरणालललोकमगम्यत्तिस्तस्मेमार्गे पिविधेत्ता सभवत्या च्यवाप्यते प्राप्यते वा निश्चयोवेङ्धा
रणाद्दृष्णेनेन यत्तस्य अर्थस्पद्धः प्राप्तत्वं इयत्तविड्यक्तो रवं किमर्थं तत्र कार्यमित्यर्थः। अथ च परविचगोचरे
विषयः सुखेन ज्ञायते इय ज्ञोपनंतस्य किमर्थं समया हातात इत्यर्थः। एकमार्गेस्थितेवस्तु सर्वैरपि ज्ञायते। दृष्णे
तेन दृष्टयत्ति किलेति श्रुतो। यत्र त्र स्तुतिवेतसोपि अंधकारः यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुते
र्यन्मनोगोचरो न भवति तत् ईषित्त्वप्रकाशं ब्रह्म तैरेनलसैरवाप्य प्राप्य प्राप्यत इत्यर्थः। किं पुनर्मनोगोचरः
ततश्च स्तुत्सर्द्धिनाम यातवाभिप्रायोहात तएवत्वया किमिति गोप्यत इतिभावः। वर्त्मन्येकपदीतिवाजि
ह्मस्तकुटिलेलत्सस्यमरः। एकपदी संख्या सुपूर्वं स्येस्येत लोपे पादोन्यतरस्यामिति ङीपिप द्वादेशः। अ
वाप्यशक्तिलिङ्गितिल्लत्यः॥६३॥ मद्भक्तेमज्जानन्ने वा व भिमानेन न ज्ञातमिव दर्शीत्याशंकायामाह॥ ईशित्तिई
श। स्येश्वरस्य एवविधेश्वर्यमध्ये अलिमलत्तणं यदैश्वर्यं तस्य विवर्त्तास्तात्विकोन्यथाभावस्तत्वतोऽपि अ
र्यवज्ञातोमध्योयस्यास्तस्य बुद्धिः हे हरशोहरि। खेलोके शोऽब्रह्मातस्य लोके शायालो कवर्त्तिनः लोका जना
स्तेषांमध्ये अहं मर्वतिर्यं विमपिमोएवं भूतमेवजानीहि प्रजयवा किंन्रतमप्यांअसस्तंतस्यानभिज्ञातञ्चज्ञाता

वचनीयत्वाद्ध्वंकामिति द्वितीया। गम्यादिपाठाद्वा। तदिति सावलेकाव तेद्धवक्तृतत्तन पुंसकमनपुंसकेनेति एकशे
षः। पातिकमेकं चेव॥ ६६॥ इतीति तेन पत्ररथेन पक्षिणा इति पूर्वोक्तप्रकारेण रितो क्राङ्क्षी। निजाभिलाषकथ
नप्रस्तावेन लज्जिता स्वाभिलाषस्य प्रापको हमिति नोक्तवती किंतु क्रूरः युक्ता विस्मितेति यावत्। भैमी इति शे
षः। अवोचत। इति किं महीपेंद्रतो लोकेन श्रूयते प्राप्नोति अभिलषतीत्यर्थः। अन्यत्र वान्यत्रापि कुत्रापि राजनि
वा नवे नवसाभिलाषा। अथ च नलेन नलनामानं राजानं कामयेत। तत्रेति निकेन्यत्र वक्तनिनेव साभिलाषा इति
भैमी एवमवोचत। तत्स्फुरणं उज्ञा इत्यमरः। क्षीणा नु दविदेति निपुणत्वं। अप्राप्य वस्तु प्रापको हमिति हंसो
क्ति श्रुत्वा हृष्टा सेत्याभावा। ततश्च हृदये लोमहर्षविषयत्वाद्धृष्टलोमा चित्र स्यपदद्विकल्पः। एवं सर्वत्र ज्ञेयं। किं तिवस्य
नेन म्लानत्वायोरेव वृद्धिगुणयोः प्रतिषेधात्कामयत इत्यत्र ल्वनिम्लानत्वादप्रतिहतप्रसक्ति तिङि वृद्धिरि
ति ज्ञेयं॥ ६७॥ विविंत्येति। वक्रोगसेहकानोपतेगानोपक्षिणा श्रकः राज्ञा हंसो विस्पष्टं प्रकरमभाषमाणा मे वाने
मी जगादेति केवा नृपविं किं कृत्वा बालाजनस्पर्शीलेस्वभावएव दुर्लंघत्वादतिगहनत्वात् श्लेषः पर्वतस्थले ज्ञानरूपायोन
ग्राम ज्ञेय्य उरन्धेनेगः कामस्तद्वद्धतोनागोहस्तीयत्र एवं विधं विविंत्य विवार्योकामपीडितोपिबालाजनेलज्जया। १९

कामममाद्यापि त्वामभिलाषं एवं न कथयतीति विचार्य विस्मृत एव वारत्नापि इमे तामाह स्मेत्यर्थः। अप्रघनपर्वतनयोः हस्तीमत्तती
त्युक्तिः। वक्रोपमानसोकमस इत्यमरः। नेपथ्येलेतिहिमेमिश्रेषु कवेः पूर्वरात्रे कर्तृके पाणिग्रहणे मम वांछेति अनंतरं मे
मनो नलमभिलष्यतीति विष्णिएकविल्वकारिणा भवत्यास्तव क्रमेण का नाम बाला चेत्तो न ले कामयत इत्यादेः श्लो
करूपस्यार्थः अभिप्रायः सुधिया विदुषापि केनचिन्नाश्लेषि अज्ञायि इमं रप्रतेन मयाज्ञातायीति किं वाच्यं। अप
च विदुषां श्लेषादिविवरणेऽपि हुना मयाना ज्ञायि किं अपि तु ज्ञात एव किमर्थं गोपायसीति भावः। सुधियेति पाठे
ल्ली यत्तु स्वैव नेत्वन्यत्तुष्ट्या ॥ ६९ ॥ यदि ममाभिप्रायो ज्ञात एव तर्हि लज्जोत्पादयित्वा मां पुनः किमिति वादयसी
त्याशंक्याह। त्वच्चेतस इति। तुः पुनरर्थे। अहं बालभावात् त्वच्चेतसः तव मनसः स्थैर्यविपर्यये चांचल्ये संभाव्य संदि
ह्य पुनस्त्वमम ज्ञ एव तवाभिप्रायं अज्ञानान एव भाव्यस्मि। तदज्ञ इति पाठे श्लोकद्वयार्थः स्यात् इति वा। एवकार इवार्थे
वा ज्ञातोप्यर्थः किमित्यज्ञात इत्युच्यत इत्याशंक्याह। हि यस्मात् रहाललत्वाद्देव लोलशीले चंचलस्वभावे बाला हृदि
बाला हृदयलक्षणे लक्ष्ये विषये स्मरोपि दूरमीषदपराद्धेषुः च्युतसायकः स्यात् भवेदिति संभाव्यते। कामस्या
पि मनोभवत्वात्तेनापि यत्तज्ज्ञातुं न शक्यते तत्रान्यस्य का कथा बालानां चित्तचांचल्यात्वलाभिलषनिश्चयाभावादत्र

स॰२

नै॰टी॰ २०

एवत्तातोस्मीतिभावः अतो निश्चयार्थं पुनर्वादिष्यामीत्यर्थः अथ वचोत्तानामल्पकामस्त्वाल्कामवाणस्तथा। नपीडयत्तियथात
रुणीनामिति तत्स्यच्युतसायकत्वे युक्तौ। अन्योपि धानुकश्चं वलेल स्येच्युतसायकौ भवति। भाव्यंस्मिन्नवामीति धातुसं
वंधेपत्ययः। अपिः संभावनायां॥७॥ निश्चयाभावेमाहृशेनरा जावोधयितुं शक्योनेत्याह। महीति। सनैषधेंडुः निषध
देशो इव जनानां इंदुरा ह्लादकः मह्यामहे इ इव वेलुपस्मात्। तत्तस्मान्मद्धिधेनविश्वास्यनष्टपज्ञनेनेव नीवज्जनेने
वसनलः इच्छामेववाला हृदयवंवलत्वसमर्थनप्रकारेणसनलः संशयकंप्रसंदेहवंवलेइहइनलाभिलाषलंत्तण
प्रयोजनंकार्यइस्यामेव अविचार्यैववाकपंवोधनीयः केनप्रकारेणत्तापनीयः। यथाऽविश्वासेनमद्धैर्यणभयेत्यक्रोशात्ताः
अविचार्यपत्किंविडुच्यते तथामया अनिश्चितंवत्कुंनशक्यत इत्यर्थः इस्यामेव वा नयात्वयाहंयथाहंवोधितः तथामयास
कपंवोध्यनइति वा दृष्यगत्तनः स्मजोनीवमत्वेवेत्ति विश्वः मह्यामहे इ इवसप्तमीतियोगविभागात्समासः। षष्टीसमासो
वागतिवुद्धिनिकर्मत्ववोधनीयइतिकर्मत्ति कल्पं पूर्वोक्तमेव द्रष्टमतिपितुर्योगेन। आत्तयानिज्ञेछयावाछया
वात्वंयदिअन्यंनलव्यतिरिक्तं युवानंतरुणंवृणीषेत्त हिंत्वद पंतुमंत्वयामेमीपारिणतव्येति अर्थिवस्तुतियाम्यो
कारिणीमपि निषधेश्वरस्य नलस्य कीदृक् कीदृशीप्रतीतिर्विश्वासः स्यात् प्रतारकोयमितितस्य वुद्धिः स्यात्। निश्च २०

७१

यं विनात्मस्थाये वक्तुं न पुत्रकमि त्यर्थः। य धर्मे यस्त्वे वेतिको दृग्वेतिवावशष्टो यो नतीयः। अर्थं त्वहति कृत्स्नः किं पितृकृ।
॥७२॥ संदिग्धे कार्ये त्वया पिनाहं नियोक्तव्य इत्याह। त्वयेति। ह्या या पि शंकितं वि क्रियेय संभावित वरांतरवशात्त्व त्ता एव विका
रस्मिन्नर्थविषये विवाहलक्षणे निधातुं योजयितुं किं वा किमिति अहे अपि किं त्व अधिकारी किं वे अस्मिन्नधिकारेन
योऽस्य इत्यर्थः। हे उर्वीपति पुत्रि राजपुत्रि त्वं इतो विवाहकार्यात् तृष्टे पकृ अन्यत्र पर्यत्रार्थयसे। याचसे अहं तस्म
द्वेषमपि कुर्वे साधये यं। प्रार्थयसे कुत्वे इति वर्तमान सामीप्ये लट्॥७३॥ अथ इति। धरित्री पुरुहूतपुत्री एवं वीडपु
त्री पुनरेव। किं कृत्वा अवः कर्णप्रविष्टः कर्णांतर्गताः ताः एवं वो कान्त्कृरोहं सवाण्याः वेमत्येन असंमत्या धुतेन कं
पितेन मस्तकेन विद्धूपेव निरस्येव। किं नतात् क्रियो पितृत्वंता या अपि पिश्लथीकृतः अनुबंधोऽनुसंधानं यया। अथवा प्रविण
इवेति केचित्। तदा प्रतिकूलत्वानुताइति इवेत्युक्तं। अ[illegible]पि कर्णप्रविष्टस्य कीरादे निराकरणं धे शिरश्चालनं क्रि
यते। यालज्जा सर्वथा त्यक्तुं न शक्या सापित्यक्तेति अपि शब्दार्थः। वेमत्यं दृढादिपाठात् भावे ष्यञ्। कर्मधारयाद्वास्वा
र्थे तापकात्। ब्रजो जिलाद्द्वेषस्तूः॥७४॥ दृष्ट्वेति तद्वयेन पितृकर्तृकं नलाभस्वकर्तृकं परित्यज्यं निराकरोति श्लोकद्व
येन। मम अन्यस्मिन्नत्वद्व्यतिरिक्ते यवराय पितृकर्तृकं दानं प्रतिदिश्य पितु नि[illegible]गे नेत्याहरियाकल्पनाशंका। तर्कः ए

स०२

नै०च०टी० घ्राता वत्सकल्पनात्वरीयम् । द्विवेदः वेद इ प्रमाणमस्ता इति चेन्न हि त्वं निशोपि शोत्रव पि सोमान्वं द्वादिति शेषः । कांतःप्रियत्त
२१ स्य शंको अस्य वेदस्य अग्रेसरं पुरोवर्त्तिनमोंकारं कुर्याः अग्रीकुरु । वेदस्याग्रेसरत्वादोंकारो भवति । शोत्र श्वंद्वाद स्य
कोत्तोन तथा नलातिरिक्तोमम त्यर्थः । मत्कृतं कंदानवा अग्रेसरं पुरोवर्त्तीयेषु भर्त्तविति रः । अन्नाघ्रेदंत मित्ति पूर्वनिपा
तमकृत्वाऽपशब्दस्यमरनिपातकरणं सप्तमे कवचने न विग्रहमेदं न त्वार्थो । एवं तरद्ग्यसरमित्यादयः प्रयोगा ग अनुः
सरति । अग्रेणवेति समर्थनीयाः ॥७५॥ सखेजिनीति ॥ हे हंससखे । जिन्याः कमलिन्याः मानसरागः अंतः करणानुरा
गस्तस्य वन्तेः सद्भावस्य स्थितेः अनर्केण सूर्यादन्येन सह संपर्के संबंधं अतर्कयित्वा अविचार्य तत्र येमम अन्येन न
लव्यतिरिक्तेन पाणिग्रहः परिणयस्तच्छेकिता तत्र वमहीयोतीव महत्साहसिकं साहसिकत्वं अहो आश्चर्यो सूर्या
२४ तिरिक्तः कांतः कमलिन्याश्चन्नहि नलातिरिक्तो मम मेति भावः । सहसा ऽविचार्यैव वर्त्तते साहसिकः । अज्ञः सहोभ प्रव०
सावर्त्तता इति तक् । तत्तो ब्राह्मणादित्वात्स्यञ् ॥७६॥ पुनरपि द्वितीयं पक्षं निराकरोति साध्विति । हे हंस एतत्त्वया
साधुसम्यकूत्तर्कितं नहितो । किल उपहासे यत्स्वनो त्मनेवस्य श्चया अनलं नलादन्यं संश्रयिष्या किलवेतरस्त
र्थ्यमथ्यर्थेवानलादन्यं संश्रयिष्यतहित्तु पुनः अमुना नलेन विना नलप्रा सभावेस्ता त्मनिविषये स्वप्रहीरं कर्त्तुं २१

स्य०
स्य

तिर

अनलमग्निमेव संश्रयिष्ये। न तु त्वां नृपतो नले मृषा गिरं मिथ्यावाणीं कं कर्तुं नलादन्यं संश्रयिष्ये। त्वं चेन्मां नांगीक
रोषि तर्हि अग्नौ वा आत्मघातं करिष्यतीत्यस्य पुरस्तात्कथयेति भावः। स्वात्मनीति कर्मणि विवक्षया सप्तमी॥७२॥ एतदु
वनं प्रतारणामात्रं न तु सत्यमित्यत आह। हीमहीति। हे हंस यत्तर्कस्त्वां पुनर्मद्विप्रलंभं मया प्रतारणीयं व्याह स तर्कः
४७ तस्य प्रतारणस्य फलं प्रयोजनं तद्विषयिणी वा वि किं मूकः। प्रतारणस्य फलं किमिति न वदति। न वदतीति चेन्नास्त्येव तत्
तत्स्थ अशक्या शंका येषां एवंविधा व्यभिचारहेतवो ज्ञानादयो यस्याः यस्या व्यभिचारकारणं शंकितुं न शक्य
ते एवंविधाः व्यभिचारिणी वाक् यदि वेदानवेदवस्य प्रमाणभूता न भवेत्तर्हि के तु पुनर्वेदाः संतु। अव्यभिचारितवाक्
मेव वेदत्वं। एवंविधायाश्चापि वाचोऽप्रामाण्ये वेदस्याप्यप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः। पूर्वश्लोकोक्तं मदुक्तं अन्यथा शंकं
विणा यक्षस्यमेव सात्त्वं। विप्रलंभं यारडुपधादिति यत्। शंक्येति शंकितुं शक्यो इति यत्॥७३॥ पुनरपि पूर्वोक्तं
पितुर्नियोगेत्यादि पद्यद्वयं युक्त्या निराकरोति॥ अनैषधायेति। तंतः पितावेत्तु शरीरशेषां शरीरमात्रावशेषां
मां अनैषधायनलध्यातिनिक्षा पन्नुहोति र दास्ति तर्हि कृशानावेव अग्नावेव किं न जुहोति वक्षावेवमां किमिति
न क्षिपति। वेदेति किमः प्रश्नार्थत्वेन नञो निषेधार्थत्वेन च व्याख्येयं। अंगीकृत्याप्याह। यद्यप्यन्यस्मै दास्यतीति

स॰ ३
नै॰ प्र॰ टी॰
२२

नल।

धापि मम प्राणानां नाथं नलस्त्वं एव। तुरेवार्थे। यतः ह्नेनेनिश्चितं स पिता तत्र जन्मन्यपूर्वं तस्य तनुः शरीरं तस्यैव वई
ष्टे स्वामी। तदधीनस्य शरीरस्य यत्किंचित्करोतु प्राणास्तु नलाधीना एव। पितृकर्तृकंन्यादानेन लोहेशेनाग्नौ ज
न्मांतरेपि तस्या स्पर्शे प्राणास्तस्य स्यामि। यं यं वापि स्मरन्भावमिति ह्यस्मवचनात्। जन्मतनोरिति अधीगर्थे ति
प्रण्णी॥७८॥ इतः प्रपकृष्टार्थयेत्युक्तं द्रूषयति। तदिति। तस्य नलस्यैकं केवलं दासीत्वं तत्र तणे परं वस्तु तस्मा
त्सकाशात् पुरुषे उत्कृष्टे मरीक्षिते मम माभिलाषयेत्त्वं विधिस्तु ताकर्तृकाम त्वं तन्नसाधु वितं। कोच्चौ न साधि
तिवा। नलदासीत्वादन्यत्त्व प्रार्थय इतिभावः। नलस्य दासीत्वं समस्यकृच्छ्रं न्यस्यामहिषीत्वं नेत्याह। नलिनीकम
लिनी सुधा या अमृतस्याकरेणालये नापि अर्हेति नाहेलिः सूर्यस्मादन्येन स्पर्द्धयतिरिक्तेन सुधाकरेणवंदे स्य
णा किंविचन्नेतुरुते अपितु न किमपि। सूर्येन्तु रागवाकुल्याद्वे देतरभावादमृतशर्णोपि तस्यनरोव तेत्वपाम
मेत्यर्थः। सुधाकरपदं प्रथमे यौगिके द्वितीये योगिकमिति न पुनरुक्तिः। तदेकदासीत्वपदस्यक्तनः सका
शादन्येकेमरीक्षिते ते विधिस्तु तात्वीतियत्तत्साध्वपि अनुवितंतादृशस्यमरीक्षितस्याभावादित्यर्थ इ
तिवा॥८०॥ एतदेव द्रढयति। तदिति। तस्मिन्नेव एकं केवलं तत्त्वं अभिलाषुके एवं नृते मे हृदि अनर्थ अमल्पंवि २२

तामणिमपि अनुचितं तादृशस्य मत्तराख्यरत्नविशेषमपि लब्धुं प्राप्तुं चिंतामनोरथो नास्ति। किं पुनर्वांतरमित्य
पर्थः। यतः मम चित्ते सकलत्रैलोक्यां सारभूतश्रेष्ठभूतः वस्तुः वस्तिकलासहितः त्रैलोक्यश्रेष्ठश्चेतिवापद्यावद
मणीयाननः स एव कलत्रएको निधिः स एवैकोऽतः कारणेन मया ध्रियते न चिंतामणिः। अपचयपद्मो निधिर्मुखमा
स्यैस्य एवंभूतो निधिः स एव नन्वनिधिरूपः। किं चिंतामणिं नेति भावः। निधीयत इति निधिः कर्मणि उपसर्गे घोः
किः॥८॥ ममाभिलाषः कर्त्तव्यश्चेन्मदुक्तं अवश्यमेव कर्त्तव्यमिति स्वानुरागपूर्वकं श्लोकद्वयेनेहं संप्रवर्त्त
यति। श्रुतइति। मे निर्वचनीयस्वरूपो नलः मया हृतद्विनादिमुखाच्छ्रुतः। तथा हरिस्तु सर्वासु दिक्षु मोहात् उ
न्मादवशा दृष्टः अस्य सर्वं जगत्तन्मयमेव दृष्टं इति यावत्। तथा नीरंध्रिताविजातीयहानेनाव्यवहिता निरंतराबुद्धिधा
राबुद्धिप्रवाहो यस्यां क्रियायां तथा ध्याता तः ध्यानेन नमो वरीकृतश्च। एवं वक्तुरागादयो न वाव स्याद्यथा यथा मयानुनेतः।
इदानीं मम तस्याप्तिः अस्तु व्ययोऽदृश्यमानस्य रूपः प्राणानाशो वा वा शब्दश्चार्थे वा। एतद्द्वयं तव हस्ते आस्ते त्वदधीन
मेव विधत्तइत्यर्थः। परं तु एकस्यपशेषः एकश्वासोशेषश्चेति वा एकशेषरूपेण द्वयं तिष्ठतीत्यर्थः। यदा नलप्रा
प्तिस्तदा नासुव्ययः। यदा सुव्ययस्तदा तत्प्राप्तिर्न। त्वत्सकाशान्नलं वा मृतिं वा प्राप्स्यामीति भावः। एकतरस्यनि

पर्यन्

स. ३

नै.पू.टी. श्चयाभावाद्द्वयमित्युक्तं। एकशेषः सरूपाणां भवति। न तु विरूपाणां। अत्र तु विरूपयोरप्येकशेष इति चित्रं। अथ च
श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मंतव्यश्चोपपत्तिभिः। मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतव इति वचनात् श्रवणादिना पूर्वं वि
षयीकृतस्य तत्त्वमसीति श्रुतेन छद्वाक्याद्ब्रह्मणः प्राप्तिः कस्यचिदेव सुकृतिनः भवति तथा मम नलप्राप्तिस्त्व
त्प्रसादादेवेत्यर्थः। व्रतान्यपि अद्वयां। अथ च एवंविधो य एकस्य शुद्धस्यैव ब्रह्मणः शेषोवस्थानं तत्त्वज्ञतामद्वयं वे
त्युक्तिः। अत्र वा शब्दश्चार्थः। द्वयमेवेति पाठे वा। ध्यातः न ध्याताव्यत्तिनत्वनिषेधः। नीरंध्राकृता नीरंध्रितेति एषेता
न्निष्ठा। (२२)। मम मत्कार्यसाधने तव महान् लाभ इत्याह संवीतां। तदप्यवेहि त्वशयेशयालु इति आश्रुतस्य प्रति
ज्ञातस्य पालनेन तस्माद् उच्चैर्जनितं पुण्यं तथा मम प्राणानां मम द्वयमेव विश्राणनेन दानेन तज्जनितं च पुण्यं त्वया संवी
यतां परिपुष्टीक्रियतां। प्रतिश्रुतकरणेन महान्धर्मः ते नवमस्याप्राणरक्षणाद् धर्मो भविष्यतीत्यर्थः। प्रतिश्रुता
दानेन वा धर्मः प्राणत्राणहानिश्चेति स्त्रीहत्यालक्षणश्चाधर्मः। एतद्द्वयं यथा न भवति तथा कर्तव्यमिति भावः। नि
श्चयाभावे कथं कार्यमित्यत आह अर्थेशु बुधा निःकारणिकापि तु नियोगे स्यादिति मम कार्यसाधने तव महान् लाभ
इत्याहाशंका विरुद्धासंभावनानि वार्यतां दूरतस्स्वयं त्यक्तो अयेहं संभदे दिप्यासंदिग्धेपि पदार्थे विषये भिन्नशमति २२

८३ शयेनकेयं मुद्राम्रकी भावः किमिति नांगीक्रियते इत्यर्थः भद्र शुभ रूपे श्रेष्ठसाधो वार्त्तीयं इयं कामुद्रास्थितिरि
तिवा। अलमिति हे प्रियवित्तप्रियप्रश्नो सो वित्तश्च विघ्नुपत्ति घुमध्ये तयति श्रेष्ठ इतिवा। हे सथा श्वोमत्स्तो प्रार्थनां वि
लंघ्यातिक्रम्यालंनातिक्रमणीया। प्रियस्यसतो विहस्यनलस्य याञ्चां विलंघ्यालमितिवा। तथा विधे यकरणीय
वस्तु विषये विविधं वाम्ये वक्रत्वमपि कृत्वालंन करणीयमित्यर्थः। अपि स्वकल्पकालत्वघोतनार्थः। उभयमपिन
कार्यमित्यर्थः। तथा आश्रवता पदं रात्रत्वलसत्पदं उत्तमं स्पर्धनं तस्मात् दुःखेउत्पन्नस्तस्मा घशःप्यातत्कीर्त्तिमा
र्गी तत्सवलित्वापतित्वापि खलु पूर्यतां पतनमपिन कार्यं अपिशब्दो त्रापियोज्यः। किंभूता तस्त्रस्तः स्त्रिग्धः खलो लक्ष्मीनां
खलदुर्वचनानां खेलो विलासो यस्मिन्। हंसतुल्य उपकारी अन्योनास्तीति दुर्जना अपि यथा तत्वे कीर्त्तिं वर्णयं ति त
था कुर्वित्यर्थः। आश्रवता श्रवनकारिता प्रतिश्रुतकारित्वमितिवा। एवं धाहि परो च्छो भवति। विद्गेति इगुपधतिकः। वि
लेघ्य कृत्वा स्वलितेति अलंखल्वोः प्रतिषेधयोरिति क्त्वाप्रत्ययः। आश्रुणोतीत्याश्रवः पचादिषु। यनयावेतिनेड्
यश्चा॥ ९८॥ सोपहासंब्रूते॥ खेति। हे हंस मदीयानस्त्रलल्लतणभ्रात्मामम्हामेवादिरसो दीनमनिष्ठो इदृशः अ
भिनवश्चा सौवद्दमुष्टिश्च कृपणशिरोमणि। स्तस्य तव आर्त्ती दीनानां मुदे हर्षाय स्वजीवमपि स्वप्राणमपि र्द्दद्य

नौ

स॰ ३

नै॰ टी॰ जीमूतवाहनादिभ्यः सकाशाद्यद्यस्मात्पालनं जीवनं भवति। तस्मात्तवकरात्कीर्त्तिर्धौतो यशो धवलो धर्मः भ्रश्यति
त्र खुनैव विनश्यति। यशो नश्यति धर्मोपीत्यर्थः। अन्यदीयं गृहीत्वा तस्मै यो न ददाति तस्य त्वज्जीवदातृभ्यः सकाशा
२५ त्रज्ञाकर्षं स्यात्। यदि स्यात्तर्हि विवरे वा तस्मादुभयमपि तव नष्टं। ते तु जीवमपि ददुः त्वं तु तदीयमेव धनं ददासि
किं पुनः स्वीयं जीवं। तस्माद्धनधर्मौ यशश्च भवति तदेव कुर्विति भावः। वद्भुमुष्टेः करात्पततीति विरोधाभासः।
नेति का कुक्षौ करो स्त्ववंशीवि विमर्षः संजीवं जीमूतवाहनः। दधीचिर्दधी विवस्यन्ती निकिमदेयं महात्मनामिति त्वव
नं जीवदाने प्रमाणं। न लोके ति निषेधाद स्त्र निति च्छितीया। धौतः धावे निष्ठायामूटि रूढि गा।।८९।। त्वया मत्का
र्ये कृते प्रत्युपकर्तुमशक्तत्वेनाहं अधमर्णो यथा स्यां तथा कुर्वित्याह। दत्वेति।। हे हंस जीवदे प्राणदे त्वयि आ
त्मनो जीवं दत्वापि मुक्ष्यामि अनृणी भवामि। जीवाधिकं न लं ददाति तस्मिंस्त्वयि। केन तु केन पुनः प्रकारेण मु
क्ष्यामि। केवलजीवदत्वे तु जीवदानेनानृणं भवनं युक्तं। जीवाधिकदत्वे तु जीवदत्तेप्यनृणा भवितुं न शक्यते
जीवाद्भ्यधिकं अन्यत्किमपि न विद्यत इति भावः। यतस्तस्मात्त्वद्दणान्यशो द्रुमन पाकर्तुं मोऽमुद्दो निर्मर्यादः
दारिद्र्यसमुद्रस्तत्र मग्नो अतिदरिद्रो विधेहि त्वावधमर्णो यथा स्यां तथा कुर्वित्यर्थः। जीवाधिकदो न वेति भावः २४

ऋण। शब्दस्त्वत्रोपकारपरः। अशोधनं प्रत्युपकाराकरणं। अत्र चैमी जीवितीशब्देन गृह्यते। प्राणेभ्योऽप्यधिकं न लंहर
ती। इति जीवाधिकः। एवंविधेत एव त्वं जीवदेन लदा न लदान एव मम प्राणा नैयतः एवंविधे त्वयि आत्मनः प्राणान् दत्वापि आत्म
जीवदायसाध्यमुपकारं कृत्वापि केन पुनः प्रकारेणानृणत्वं भवाम्यपि तु प्राणाभयदायसाध्येऽप्युपकारे कृतेपि ममानृणत्वं यतो
न भवेत् इति वाक्यार्थः॥८६॥ अस्मिन्कार्ये कृते फलसद्भावेन लब्धे तत्करणीयमित्याह। करणीयेति॥ हे हंस त्वं मज्जीवितं जी
वेम वपणं विक्रेयं वस्तु विक्रीणीष्व यदि यदानमल्पेन तिशेषः। मत्यमेव ते कुर्येण अयस्त्र। ननु तुभ्यं कृपेण जीवदानेन मम
को लाभ इत्याशंक्य आह। अन्यद्धनादिकं वेद्यद्यपि न अस्ति। तथापि पुण्यमस्तु भवतु। जीवितदानेन जीवाधिकदाने च जीवा
धिकदानेन विनान्यन्मूल्यं यद्यपि न विद्यते तथापि तस्य स्या। नेश्रेय एव भवति इत्यर्थः। ननु पुण्यं पारलौकिकं अहं ऐहिक
मपि किंमपि वांछामीत्याशंक्याह हे जीवेशदातः प्राणनाथदानतः जीवाधिकतुल्यमूल्याभावेन यद्यपि ते तुभ्यं दातुं न
३४ प्रभवामि समर्थास्मि तथापि तव यशस्तावत् आकल्पं न प्रपमलोवागन्तुं समर्थास्मि। प्रभवाम्येवेति तावच्छब्दो वधारणार्थो वा (ग)३
ऐहिकं पारलौकिकं च फलं तव विद्यते तद्रूपेणमूल्येन मह्यं जीवदानं कुरु इति भावः। यद्वा तावत् त्वत्कीर्त्यर्थं यदि ते दातुं न प्र
भवामि तर्हि यशोपि यशः पुनर्गन्तुं न प्रभवामि अपि तु प्रभवाम्येव। पण्यं पराणपादेत्यादिनाः हार्द्यर्पयत॥८७॥ पूर्वोक्तं

५३

०६

नै॰पू॰टी॰ फलद्रूपा मा वेधि साधवडप कुर्वती त्याह। वराटिकेति। अपेवेति सर्वो त्कापरितोषस्याः धनिकां धन लुब्धा एवेत्यर्थः
२५ वराटिकोपक्रियया कपर्दकदानमात्रोपकारेणापि लभ्यास्सुलभा त्वत्कृतज्ञान्ना। पूर्न नाद्रियंते न संमानयंति ऋासेन कु
र्वती त्यर्थः। तुःस्त्रुनरर्थे। हंता श्चर्ये। संतस्तु साधवः पुनः प्राणैरपरौ मूल्ये स्ताने वहत्कृतज्ञानं क्रीणंति विक्रयेणगृह्णं
ति। कृतज्ञोपकाराये प्राणानपि त्यक्का तानर्जयंती त्यर्थः। किंभूताः संतः स्वमात्मानं निपुणं कुशलंभणंतः ब्रुवंतः
मानयंतः। प्राणाधिकं मूल्यमर्हत एते स्माभिरल्पेन प्राणमूल्येन लब्धा इति वयं कुशला इति संतुष्यंति। अतः फलाभा
वेपि साधुना त्वया कृतज्ञा हं विक्रेतव्याम त्वं जीवदानं कुर्विति भावः। एतेन तपस्विशोर्यवायस्य नपयितंयशः। विघाया
मर्थलाभेवा मानुकूल्यावसरएष वसइति। इम्य आद्यो धनीत्यमरः। इभमर्हतीति दंडादित्वाद्यः॥८१॥ वलात्कारेणापि वनेन
लोयावनी यदस्तु किंचिविशेषेण हा॥ सरति। पतः संभ्रमत्वराजानलः अपेण वपि लोकपालाः लोकपालोशस्यांतएवासावित
र्थः। अतस्तस्मिन्नलएवएकाग्रा निश्चिता धीर्यस्यास्तस्याममतेलोकपालैः प्रसेदेप्रसन्नीभूतं। नलस्यतदं शत्वात्तेममभक्ता
याः प्रसन्ना जाताः। प्रसन्नत्वेऽन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति। हियस्मात्वंएत्यागत्यपत्स्त्वयमप्रेरितएवममयत्सातिभूर्नलप्राप्ति
लग्नकेभूः जातोसि। तदप्यवेहि स्वशयेशयाल्वित्यादिना। तल्लोकपालप्रसादस्यातिरेकेण नघटते। लोकपालैर्ममविश्वा २५

सार्थत्वं लग्नकः कृतः। अतस्त्वामेव नलं याचे। लोके प्रतिभूरेव पीड्यते। धनिकाधमर्णयोरंतरे स्थितत्वात् प्रतिभूरित्यत्र भुवः सं
ज्ञांतरयोरिति क्विप्॥ ४९॥ नलदातृत्वं विनात्तवानैश्चित्यमेव स्यादित्याह। अकांडमिति। अकांडमेव अप्रस्ताव एव कौमार
एव आत्मभुवा कामेन अर्जितस्य ममपि जनितस्य रागस्य शाठ्यस्य रहस्य कथनस्य अलंकारतां भृत्वापि विधिः प्रतीभवान् नलल
दत्त्वं नलस्य दातृत्वं एतत् प्राप्य मे हृद्दग्धं दहनस्य लेपकृत्यं गरागकार्यं किं न कर्त्ता। मम हृदयं नलरूपेण न शीतलेन विरहसंतापरहि
तं किमिति न कुरुषे। एवं तावत्कर्त्तुं युक्तं। अन्यथा त्वया रहस्यकथनं किमिति कारितं तेन नलं देहि। भवेतिभावः। कामपीडा
कौमारे न युज्यते किंतु तारुण्ये। मया बालत्वे कामपीडा कथिता नलमुद्दिश्य। तत्र कारणं त्वमेव जानासीत्यर्थः। अकांडं श
ररहितं यथा भवति तथा कामजनितस्य संग्रामस्य मिदानीं भृत्वा नलप्रस्तावात् इति वा। अथ च अकांडं पर्वरहितं ब्रह्मणाम
पि निमित्ते शरण्यस्य वीरत्वाणस्य मलं भृत्वा नलदत्त्वं उशीनरनृपतां प्राप्य संतप्तस्य हृदयस्य चंदनलेपेन यत्कृत्यं शीतलत्व
रूपं कार्यं किं न कर्त्तासि काकुः आक्षेपो वा। तत्रापि नलरत्वा हृदग्धं दहनलेपकृत्यं युक्तमेव नलघातोऽवदाहं हृदग्धं दहनलेपं
करिष्यामि नान्यथेति भावः। स्याद्धीरणां वीरत्वणं मूले स्यो शीरमस्त्रियां। अभयं नलदमेव्यमित्यमरः। कृत्ये विधा कष्टधारि
ति कृतः कपि तुक्॥ ५०॥ शीघ्रमेवैतत्कर्तव्यमित्याह। अलमिति। हि यस्माद्यं त्वरितं तुल्वरां कर्तुं विलातोऽत्कार्यं कर्त्तुं श

स·३

नै·सू·टी· घ्राणंतुमयंसमयः अनोविलंब्यअलंविलंबेनकार्यः। तूर्णंविचार्यकरिष्यामीत्यत आहकिलयस्मात्तस्यैर्यसहेविलंबसहेका
र्यविषयेविचारःक्रियतइतिशेषः। इदंतुविलंबसहंनभवतीतिविचारोनयुज्यतइत्यर्थः। तत्रहेतुमाहअर्जितस्तीस्तागपीडाप्रभु
तिविरहपीडा तत्कदाचिदपिकालेनप्रतीक्षते। तत्रदृष्टांतः। काकमिवतीक्ष्णानुशाग्रतुल्याशिष्यस्यप्रतिभात्रज्ञानगुरूपदे
२५ शमिव। गुरूपदेशास्तूर्वमेवंशाअत्रार्थंगच्छतीति। लोकेपियावद्दिवादिसमयःसमायातितावत्पूर्वमेवत्वराभवतिशीघ्रमेतत्का
र्यंसाधयेतिभावः। चरितुंकालसमयावलेनितुमनः॥२१॥ श्लोकवत्तुएंयेनवितापनावसरमुयदिशति। अभ्यर्थनीयइ
त्यादिना। इतोगतेनत्वयाप्रभुक्षांतगतोऽयंवरोधमरूप्यपितःसराज्ञाभैमीत्वयानुग्राह्येतिमदर्थनाभ्यर्थनीयःमद्विषयंकि
मपिनवक्तव्यमित्यर्थः। गतेनत्वयाभ्यर्थनीयःपरंप्रभुक्षांतगतोनेतिवाएवंअस्मिन्श्लोकत्रयेपिविशेषणस्य— जामेवंधन्
कार्यः। यस्मात्तदातस्मिन्समयेप्रियाणांआस्यानोतेषुवा [illegible]स्यानुरोधस्यवलादाधिक्यात्ततः अन्यवधूनिषेधः
अन्यस्त्रीनिषेधःउदयेतप्रादुर्भवेत्। यद्यप्यन्यस्त्रीकासनाऽस्यस्यात्तथापितत्समर्थंप्रार्थितेनमुखावलोकने
नजनितयालज्जयाप्रीत्यावाएतास्मःसकाशादन्याकापिसुंदरीनास्तीतिनिषेधउदयेतइतिहेतोर्नप्रार्थनीयस्तत्त्वदर्थः।
प्रभुक्षांतप्रावरोधश्चेत्समसः। अर्थलज्जयावने॥२२॥ प्रभुक्षांतेति। त्वयाप्रभुक्षांतसंभोगेनांशःपुरस्त्रीसुरतेनमितोननुएं २५

शांतकाम इतियावत् नलेइदं पूर्वोक्तं कार्यं ननिगाद्यं नवक्तव्यंसेति सज्ञ[illegible]॥ हियस्मात्स्वां अद्भिः स्नातपुरुषायत्वाडुःसु
रसासुगंधिः कर्पूरादिना तुषाराशीतलाच वारिधारा उदकधारा नरो वर्ते[illegible]त्या सा या अभावात्पीत्ता डुरकाडुत्लुएमप्पुर
कं यथा तस्मिन्नरो वर्तते तथास्मं भोगे न शांतमदनत्वात्तद्द्वयोः प्रधिकाहं तस्मै न रोचेय। तस्मात्त्वरापि नवक्तव्यमिति भावः।
निगाद्यं सोपसर्गाद्गदतेर्ण्यत्। सुहितार्थयोगे पूरणगुणेति षष्ठीसमासनिषेधात् वा पामितिषष्ठी। तृप्त्यर्थानां करणे ष
ष्ठीवेतिवा। तृप्तायरूच्यर्थानामिति चतुर्थी॥ सुगंधिरिति गंधस्येत्वे। तुषारेति अभिधेयलिंगत्ता। [illegible] त्वयेति। हे हंसकुलाव
तंस हे सर्वंशाभूषण नेषधस्य हृदि क्षुधा क्रोधेन कडुस्पूई षत्त्वे सति मदर्थामस्त्रयोजनागिरो वाचः त्वयाननिधेयाः कर्त्त
व्याः। यतः पित्तेन पित्तदोषेण रसनेरसनेंद्रिये दूने दूषिते सति सितापि शर्करापि तिक्तायतेतिक्तेवाचरति निंबतुल्परसा
भवति। अहं शर्करा तुल्या तां किमित्यर्थः। शार्करा सितत्यमरः। कवेचोष्णे इति चकारात्कडुस्तः। रस्यतेऽनेनेतिरसनो इति
क्तेवाचरतीति कर्तुः क्यङ् इति क्यङ्। तिक्ता भवतीति वार्थलोहितादित्वात्क्यष्। वाक्यषइत्यात्मनेपदे। [illegible]। षवेति। हे
हंसत्वया धरायां भुरा पाइं ईड्डस्तत्मिष्ट पृथ्वी ईड्यत्ले पूर्वोक्तव्यतिरिक्तकार्यांतरं चुं विकार्य मात्रास त्तोविज्ञंयस्यएवं भूतेत
सतिमदर्थया ज्ञानकार्यविधेया। यतः तदाकार्यांतरासक्तिसमये अर्पितस्य याचितस्य अनवबोधः अनाकर्णनेतदुष्णं

न२

स॰ ३

नै॰प्र॰टी॰ निद्राऽवज्ञाया अवहेलनायाः आचरणं कारणं तस्य मुद्रां सादृश्यं बिभर्त्ति धारयति। असमये कार्यांतरासक्तत्वात्तव विज्ञा
२७ पनीयं दिनं भुक्षुया त्वदाहृतं कार्यमस्मै नरोचत इति विचार्यते वापि पुनर्विज्ञापनायां बुद्धिर्नोदियादिति भावः। तुरासाहि
ति प्रयोगो भाषायां छंदसि सह इति ण्वि प्रत्ययस्य छंदसि विहितत्वाच्चिंत्यः। गिरिशादिवन्महाकवि प्रयोगादस्यापि छांद
सत्वस्य प्रायिकत्वाद्वा परिहर्तव्यं। प्रकारांतरं तु परान्तुराषा रावस्ते प्लीव दन्तुराश्च तुत्रालो आधेगवांसा पूर्वोक्ता प्रसिद्धा
वाया च्वा विशेषणं। हि निश्चिते अन्यत्सर्वं वत्। धरखवर्वतवद् तुरा वा। त्वस्य न समयं दृष्ट्वा कर्तव्यानसौ तालेनेत्यर्थः। य
द्वा हे अहिमर्दर्प अहीनमध्नातिअहिमत गरुडस्तमर्पयते मित्रत्वेप्राप्तुं प्रार्थयते तत्संबोधनं गरुड तुल्यपराक्रमे
७ अ त्यर्थः। न्यत्सर्वं वत्॥ ८५॥ निगमयति विहितेनेति। हे हंस तस्मात्कारणात् त्वं अस्मिन्नरेंद्रे विहितनविशेषहेतेन त्वया समयम
वसरे समीक्ष्य दृष्ट्वा इदं कार्यं विज्ञाप्यं विज्ञापनीयं। असमयप्रतीक्षणे कार्यविलंबः स्यादित्याशंक्याह अस्य कार्यस्य आ
त्यंतिकी सर्वथा असिद्धिस्तथा विलंबिनी सिद्धिस्तयोर्द्वयोर्मध्ये आर्यस्य पूज्यस्य बुद्धिमतस्तव का सिद्धिः शुभा समीची
ना विभाति प्रति [illegible] भाति। कथयेति शेषः। असमये विज्ञापितस्य कार्यस्य सर्वथा असिद्धिरेव। समयं विचार्य कृतस्य विलं
बेन सिद्धिः सैव ज्यायसी तस्मात्समये प्रतीक्ष्य विज्ञप्तिं कुर्विति भावः। आत्यंतिकी वा सा वसिद्धिश्चेति कोपपत्ति पुंवत्क २७

मधारयेत्ति पुंवत्‌। लक्षणहेत्वोरिति शानप्रकारत्वात्तु रमित्यस्यानित्यत्वादात्मंतिकासिद्धिविलंबिसिद्धारित्यत्रप
र निपातः समर्पणीयः॥२६॥ बाला याप्तरुणी वल्लज्ञा त्यागेन युक्त इत्याशंक्यपरिति। इतीति। विना मुना त्यां त्वमनी
त्या धुक्तवत्या भेभ्याय ज्ञात्वा अलोपित्यक्तासा अनो वितीअमौवित्यं नोस्माकं कवीनां चेतसि चकास्ति प्रकाशतां। बाला
या लज्जया भावमेवेति तत्त्यागे स्यत्क्ति द्धोता तिकमार स्माकं चेतसि अनौवित्यं स्फुरतु नो मत्यर्थः। तुः पुनरर्थे। तद
द्दाष्टतायां निर्दिष्टत्वे पुनः स्मरः साक्षी साक्षाद्द्रष्टा कवीनां वर्णनैः नौवित्यं प्रातिभासिकं न तु तात्विकं अनुवादत्वादि
ति भावः। शष्कर्मत्वा द्वदराप्येतक चूर्णौ कर्मत्वां॥२७॥ मदनेनापि साकमित्युन्मादितेत्यत आह। उन्मत्तमिति॥ द्वौ उ
न्मत्तं उन्मत्तवस्तु आसाद्य प्राप्य असीमां निर्मर्यादां मुदं हर्षं उद्वहेते धारयतः। द्वौ कौ हरो महादेवः स्मरश्च। तयोर्मध्ये
पूर्वो हरः प्रसन्नं धत्तूरपुष्पलक्षणमुन्मत्तं प्राप्य हर्षं धत्ते। द्वितीयः कामः विरही। विना विरहपीडया हृन्नं दुःखितमुन्मा
द्रवंतं जनं प्राप्य हर्षं धत्ते। ननमुत्प्रेक्षा। उभयत्र हेतुः परस्परद्धितया अन्योन्यस्पर्द्धया। हरशत्रुः स्मरः हरस्य उन्मत्तं ध
त्तूरकुसुमं हर्षजनकं दृष्ट्वा मयापि उन्मत्तं जनं प्राप्य हर्षितव्यं। तथा हरेणापि कामं उन्मत्तं प्राप्य हृष्यतीवन्मयापि
कामायुधमुन्मत्तं पुष्पं प्राप्य हर्षितव्यमिति अन्योन्यस्पर्द्धा। शत्रोरस्त्रादिलब्धा सर्वोपि तुष्यति। कामोपि उन्मत्तं पिशाचं हरसे
६४ कर्पसाद्विमित्यत आह। यः कामउन्मादयउन्मादावस्थां कृत्वा तां नेमी तत्र दिनाम्रु नेत्या द्विवार्त्तया युक्तमयुक्तं अवीवदत्त्वादयतिस्मते नैवबला
द्वौ दित्‌ तामेतितस्यानदोषः ९

नै-पू-टी० वकमाला द्यहर्षं धत्तां शत्रुवत्कलानादित्यर्थः उन्मत्त उन्माद इव निधूनमुं चुकुंदयेति विघ्नः॥ ९८॥ तथेति। अथ
अनंतरं तेन विहायसा पतत्रिणा स्वानीप्सितसिद्धेर्विहस्य वंचू पुरस्य मौनमुद्रा मौनमुद्रा मौनभंगिः भयः पुनरपित्र
२८ मा वित्यक्ताव कुं प्रारब्धा किंकृत्वा तथाभिधात्री श्रुतश्च दृष्टश्च त्यादिना प्रमाणं तां राजपुत्री भैमी नैषधे नलेव स्नेहरागः
प्रीतिर्यया एवंभूतां निर्णीय निश्चित्य। विहायश्चाशंकुं ते स्यादिति विघ्नः॥ ९९॥ इदमिति। हे क्ष्मापति पुत्रि राजपुत्रि य
दिदं पूर्वोक्तं सर्वं तत्वं सत्यं तन्न हि अस्मिकार्ये स्वस्य आत्मनः विधेयं करणीयं न पश्यामि। मया करणीयं किमपि नाव
शिष्यते। तर्हि त्वां विना स्वयमेव कपं भविष्यतीत्यत आह त्वां नृपं नलं च उच्चकैरतिशयेन तापयता उभयोरपि परस्प
रं रागात विरहपीडां जनयता पंचेषुनैव कामेनैवं योजना घटनाश्रजनि जनिता॥ अतएव मम व्यापारोत्र नावशिष्यत
इत्यर्थः। तन्नयोः संधिरिति लोहादौ दृश्यते॥ १००॥ नेम्यवस्याः श्रुत्वा नलस्यापि कांचिदवस्याः स्वयमाह॥
त्वदिति। हे भैमि तयोर्भिः पुत्रपैरपत्वां लब्ध्वा प्राप्य अमृततत्वंपी पूर्वपान जनितत्तत्पितृतुल्यत्वं द्विजो तस्य नलस्य वहि
रिंद्रियाणां चक्षुरादीनां केवलानां त्वद्दैवभयं आदित्यश्चक्षुर्नेत्वात्तिग्मांशुविशक्तिपा दिश्रुतिसिद्धेस्त्वीयं देवत्वं च
रितार्थं कृतकार्यमस्त्वा एतावत्कालं शब्दमात्रेणातेषां देवत्वमभूदिदानीं त्वद्दर्शनेनामृततत्पितृतुल्यत्वाद्देवत्वं सार्थ २८

कैश्च विधत्तीत्यर्थः। किंभूतस्य तस्य त्वय्येव बद्धा निवेशिता बुद्धिर्मनो येन अनशननियमवतश्च। किंभूतानामिंद्रियाणां म
नसस्त्वयि लग्नत्वात्तेषु मनोव्यापाराभावात् उपवासव्रतं विद्यते येषां। चान्यस्यापि आहारेंद्रियस्यानशननियमवतः प
रब्रह्मध्यायतः पुण्यैस्तद्देवब्रह्मलब्धा मोक्षलक्षणानंदभाजो देवत्वं सार्थकं भवतीत्युक्तिः। बहिः इंद्रियाणां निजव्या
पारेषु प्रवृत्तिस्तपः विषयभोगाभावश्चोपवासः। अमृतपाने हि देवानां देवत्वं तथा त्वद्धामेंद्रियाणामपि देवत्वं ल
तार्थमत्तः। देवभूयं भुवो भावे क्यप्। उपवासश्चासौ व्रतं चेति कर्मधारयादिनिः समर्थनीयः। उपवासेन व्रतिन इति स
माधिः।।१०१।। नलस्य तद्विरहेण कामजनितं विरहज्वरमाह। तुल्येति। हि भैमि अतनुः कामस्त्वद्विरहात्तस्य नलस्य देह
तापं विधत्ते करोति। किं कुर्वन्निव इति शर्वोक्तप्रकारेण अस्मात्स्पर्धयन्निव ईर्ष्यां कुर्वन्निव इति किं। आवयोः कामनल
योः स्मर्त्रोः शरीरं पूर्वं तुल्या समाना अभूत्। अनंतरं मदीया स्मर्त्तिर्दग्धा अस्य नलस्य स्मर्त्तिः परं अतिशयेन ताप्य
ते पिनए तच्छरीरस्य दाहो न क्रियत एव परं संतापोपि केन विन्नक्रियते इति अनेगस्त्वद्विरहाद्देवदेहतापं करोति नान्य
स्मादित्यर्थः। मम तस्य च आवयोः। त्यदादीनां मिथ इति एकशेषः।।१०२।। दृशौ वर्णयति। लिपिमिति। स नृपो नलः
दृशा दृष्ट्वा भित्तौ विभूषणमलंकारभूतां लिपिं चित्रनिर्मितां त्वां आदरेण तात्पर्येण निर्निमेषचक्षुर्नेत्रसंकोचरहितः स

यावच्छेदे न सहममेदमिति इदमस्मन्मङ्गल्यमिदं मङ्गल्यमिति अहमहमिकया विवादः कलहः आसीत् भवति अनुरागवशान्निमेषाभावो भवति
स॰३ नयनानुरागजन्यं निमेषच्छिदा अन्य ५

नै॰पू॰टी॰ नृपमिव सादरमवलोकयत्तव चक्षुर्नैर्निमेषत्वादनुरागवशाद्बलान्नेत्रं वाष्पप्रवाहैरर्पितं जनितं आत्मव स्वरागं स्वीय
नयनयोर्लौहितिमानं धत्ते। उत्प्रेक्षते त्वया रक्षितमिव जनितमिव। अयं वाष्पजनितलौहितिमा न भवति किं तु त्वद्विषयको
नयनानुरागः प्रथमावस्था॥१०३॥ तामेव पुनराह॥ पातु इति। आलेख्यमयी चित्रलिखिता त्वां आदरात् हस्तनिर्लया मी
निर्निमेषया दृशा पातु सादरमवलोकयितु नृपस्य अश्रुणि विषयेनेत्रवृत्तेर्नयनवर्तिन्याः प्रीतेरनुरागस्य निमेष
छिदः जन्यमेतदश्रु इति लोकः संदिग्ध इति भावः। निमेषछिदेत्यस्य प्रधानेन तृतीयामुख्या नयनप्रीतिरिति घोतितं
तिहासाधुः॥१०४॥ द्वितीयामाह। त्वमिति। हे भैमि वहिर्गतापि वहिः प्रदेशे वर्तमानापि अनुरागवशादंतःकर
णे विद्यमाना त्वं कयापि ताकेन प्रकारेण प्राणायिता जीवायिता नासि अपि तु सर्वप्रकारेण जीववत्प्रियासि। अथ च वहि
र्गता त्वं नासि कया अस्य गत्या मुखगत्यापि हृद्गता मनोरमा तत एव प्राणायिता प्राणवत्प्रिया। तव नासिका मुखसौंद
र्यविचित्रा दोर्दृस्वा तेन हृदये धारितेत्यर्थः। वहिर्गतापि हृद्गतेति विरोधाभासः। नस्पर्त्वात्परिहारः। प्राणा अपि नासि
कामुखमार्गेण द्वादशांगुलपर्यंतं वहिर्गत्वा पुनरंतः प्रविशंति प्राणा स्वांचलमेतेत्यर्थः तथा त्वमपि। भवती त्वमेकाके
वलान्तर्जीवीव नापायायस्येवेरतमनोनलौतः करणं चित्रमालेख्यं यत्र आक्रामति तच्चित्रमिव भवति तत्र विषये आश्च २८

र्यं। विरहव्यथया हि विवशबलेन भवितव्यं तद्वयदा चित्रमिव निष्यापारं जातं तत्राश्चर्यमित्यर्थः। त्वदायत्तत्वात्त्वदन्यत्कि-
मपि तस्य चित्तेन लगतीति त्वद्धाएव स्त्रियेत्यर्थः। चित्रं कर्तृ एतन्मनः कर्मयन्न स्वाधीनं करोति तत्र चित्रमपि तु नेति
कौतुकं। यतस्त्वदेकवृत्ति। इति वा। भवदेकवृत्ते तन्मनो यच्चित्रं नाक्रामति अर्थान्नावलोकयति तत्र चित्रं। चित्रं हि सर्वै-
रप्यवलोक्यते अनेन नेत्याश्चर्यमिति वा। एतन्मनो यच्चित्रमाक्रामति अवलोकयति तत्र चित्रं न। यत यद्यपि चित्तं हि-
तः चि[illegible]त्रं दुःखदं तथाप्याश्चर्यं न श्चित्रं भवदेकवृत्ति भवत्याः एवेकारवृत्तिस्वस्थानं यत्र एवं विधं। यत्र त्वमेव लिखि-
तासि तदेव चित्रमवलोकयतीति अत्र किमाश्चर्यमिति वा। चित्रमिति पाठे व्याख्या। तत्र प्रातीभवनेलोकस्य चि-
तं आश्चर्यं न गच्छति यस्मादेतन्मनस्त्वदेकवृत्ति त्वदासक्तं। यस्य यत्रासक्तिस्तत्तस्य प्राणवद्भवति अत्र किमाश्च-
र्यं। इति द्वितीयावस्था। आक्रामतीति वा प्राप्नोतीत्यप्यर्थः विकल्पः भवत्याः एकारवृत्तिर्यत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति भव-
ती शब्दस्य पुंवत्॥५॥ तृतीयामाह। अजस्रमिति। त्वं दूरदीर्घमतिमहत्तीं तदीयां नलसंबंधिनीं संकल्परूपां तापा-
नततिं तापानपरे परीभेमी प्राप्तिः कथं भवेत प्राप्नोसत्यां अहमेवं करिष्यामि इत्या एवं करिष्यतीत्येवं रूपो मानस-
विचारलक्षणां अजस्रं निरंतरमारोहसि त्वत्प्राप्त्युपायादि सर्वदा विचारयतीत्यर्थः। यस्तु नः स नलः अधिकमत्यर्थं भ्या-

स॰३

नै॰पू॰टी॰ सान्नु निश्वासान्वर्षति मुंचति तन्न बुधानाचिंतनात्वन्मयतां त्वत्सायुज्यं आप्य प्राप्य त्वद्ध्यानो भवत्वात्वय्यनुरागवा
३० हुल्यात्वच्चिंतनात् लत्वप्राप्तेरभावादुःखवशादत्यर्थं निःश्वासान्मुंचतीत्यर्थः। योतिदीर्घो सोपानपंक्तिमारोहति स
निश्वासान्मुंचति अत्र तु विपरीतमित्याश्चर्यं। तत्र त्वद्ध्यानात्वन्मयत्व प्राप्तेः श्वासप्रश्वासाधिकरणत्वाभावात्संगच्छते त्वद्ध
र्मो नले युक्तं तेन स्मात्त्वत्सायुज्यं तस्य ज्ञातमित्यनुमीयत इति भावः। अथ यया ये ध्यायति स तन्मयो भवति येन प्रभा
ला वात्मयज्ञादो ज्ञानो विष्णुमयो स्फुरदिति विष्णुपुराणे। आरोहणं स्यात्सोपानमित्यमरः। आप्य त्यत्रा डांसमासः त
तीयावस्थानेनाभ्यमयत्त इति। ६॥ संकल्पमेवाह हृदीति॥ तस्य नलस्य हृद्देत हृत्करणे १ हए कोलेय त्वां मंत्रयते त्वा
मुद्दिश्य गुप्तं यद्भाषते नेमीप्राप्य तां प्रत्येवं वदिष्यामि त्रालिंगनादिकं देहीति गुप्तं विचारं करोति मुखं नलमुखं
कर्तृ तद्गुप्तभाषणं कर्मव्यक्तं यत आमंत्रयते भाषते। मुखस्य पांडुता म्लानतादि गुणं दृष्ट्वा त्वामेव ध्यायतीति व्य
क्तं ज्ञापयत इत्यर्थः। पातन्मुखस्य नलमुखस्य तद्धरीन लवैरी पुष्पायुधश्च कामस्तस्य मित्रं वैद्यस्तेन सह यस्त्वमे
त्रीतस्यो चितिमव लुनिश्चयेउत्य त्यायोवा। वेंद्रतुल्यत्वात्त्वन्नलमुखं चंद्रमित्रो नलः कामस्य शत्रुः पीड्यमानत्वात्त्वं चंद्रो
पि मदनमित्रं तद्वृद्धिकरत्वात् मित्रं वमित्रस्य कार्यं करोति न लौ मंत्रलक्षणं शक्तिं प्रयुंक्ते। नल एवं विधं मंत्रं क ३०

रोतीति नलस्याक्रमे मदनस्याग्रे मदनमित्रेणाकथनीयं। नीतिज्ञा हि मित्रेणापि रिपुमंत्रभेदं कुर्वंतीति तद्वंद्रमित्रेणानलमु
त्वेन कृतमिति भावः। मुखे पांडुत्वादिगुणदर्शनेन तं रतिशयेन त्वमं मदनस्याग्रे मदनमित्रे द्विधयाविर्तां करोतीति तस्य
एं ज्ञायत इत्यर्थः। स ज्ञस्मयर्थे रहोव्यायं इत्यमरः। मं त्रि गुह्यभाषणे॥७॥ कामम् उद्वेघलाघवार्थमेकपयत्ते नैव वत्तुर्थी
मुछीचावस्थामाह स्वपितस्येति। रात्रौ शय्यामधिशय्याधि तु स्वपितस्य मनो मोहवैचित्यस्नेह विशेषैव मोहने मो
हो मदनयुद्धं तत्र वा निमज्जयोतीत द्दशो कुर्वती या आलिंग्यांगानि श्लथयित्वालोचने चुंबति तत्र सैव द्दा भवति अथव
लतावेष्टितालिंगनादीनि कृत्वा यानेन चुंबनं करोति सैवं विधनिद्रांगना वालद्ददते त्वां विनाऽधुनाऽदर्शनीन विप
ता। त्वद्विरहात्स्वप्ननिद्रालब्धतिरेके सैवं विधांगना वा न अंगनापि न रोचत इति भावः। श्लेषप्रयत्नेन निद्राछेदविष
यविछिन्निलक्षणा अवस्था प्रोक्ता। कमेऽलंघनेदोघायेनेति ज्ञेयं। शय्यां अधिशीङिति कर्मता। त्वत्र अन्याराद् इतिपंच
मी॥१०८॥ एवमीमाह॥ स्मरेणेति॥ स नलः स्मरेण बाणैर्निरंतस्य निर्भिद्य लावण्यं तो दर्थमेव शोषयस्मात्तां कृशतां चेष्टे
वनीतः प्रापितः। लावण्ये स्थितं शरीरं त्तीणं यतः अनंगतामति कृशतां गतो अंगरहिततां मदनत्वेनीपमानोप्यं यं तेन म
दनेन सह हस्पर्द्धां सामर्थ्यं न त्यजति। रूपसाम्यात्तकुंदन कामेनाति कृशत्वं नीतः। तत अध्यपदे गोनंगः अनंगः समास इंधर पैः

मुद्दराकन्येतिवत्। कृतेपिकृशत्वेस्तुतरांसाम्यमेवास्मद्दितिभावः। अतएवलावण्यशेषमित्युक्तं। तत्पर्येवेतिपाठे
लावण्यशेषामेवकृशतां तथानयिष्ययथानेगतामाप्यमानोपितेनसहस्पर्द्धांनत्यजतीतिव्याख्या॥९॥सप्तमी
माह। त्वदिति। एषनलः त्वांप्रापयतिदापयतित्वत्प्रापकंतस्माद्घद्दनसांपरायंरथिनरात्तसोयुद्धहरणेदित्या
च दिकुलादिरूपात्रंस्पत्तिनविभेतियद्वत्वयिविषयेदास्य [stain] पिनलज्जतेततोहेतोःस्मरे
णलीलोवीणोः अतितस्यअतिशयेन। स्यशरीरेतनूकृतपक्रियान्स्वल्पःस्व[stain]भावोपिलूनःछिन्नःकिमि
तिसहेतुकोत्येत्त्वधर्मशीलत्वादयंसर्वदापातकाद्बिभेतिदासत्वेवयजत्वाद्बलज्जतेतइत्यस्यस्वभावः। सत्तु
त्वत्प्राप्तिलोभेननदृश्यते। शरीरस्यातिकार्श्यात्तस्यभावस्यापिकार्श्यंजातंइत्यनुमीयतइत्यर्थः। त्रपानाशा
वस्योक्तात्त्वत्प्रापकादित्यादिनात्वदन्यविषयपरित्यागेनविषयनिवृत्तिरेवतात्पर्यीवृत्त्यावर्ण्यतइतिश्लो
कतात्पर्य॥ अतितस्येतिस्वभावापगमेहेतुत्वार्थमुक्तंनतुतनुतावस्थाप्रतिपादनार्थं। शरीरस्यातितत्त्वणो
स्वभावस्यैशब्दत्तीत्त्राशब्दप्रयोगो। एनस्सःभीत्रापीतिपंचमी॥११०॥ पुनःत्रपानाशमेवाह। यदाप्रथमतस्त्व
पार्श्ववर्णयितुमाह। स्मारमिति। तस्यनलस्यविशालामाहतीलज्जासिद्धचिकित्सासमर्थस्यागदंकारस्त्वयैवेयस ३१

भा२ ल्लनत्वेसंभाव्यतइतिद्योतनार्थमति २

म्रहे निदानमो ना तच्यादिकारणविषयेः नादिकारणस्याज्ञानात् अविशत् प्रविष्टा। किंभूतस्य अपत्रयिष्णोः
लज्जाशीलस्य। किंभूते स्मारे मदजनितं घोरं दारुणं ज्वरं विकिरो प्रतिकूवीरो। केवसंक्रमेण जनिता सांक्रामिकी संसर्ग
जनिता रुजेव रोगस्व ह्येयादिर्घ्याधिः सयिएं परित्यज्यं यथा न्यं संसर्गितं प्रविशति। तथा लज्जाशीलस्य तस्य लज्जया मवित
ध्य सावनं विहाय वैद्यसमूहे दृश्यते कार्श्यं निदानाज्ञानात्। अथिरोगाद्द्वारः कुष्ठं तथापस्मार एवं च। सहभुक्त्यादिसंवेधात्सं
क्रामंति नरांतरमिति। वैद्यैः दृष्टेन लज्जां विहाय यत्नात् निदानं यदैव कथितं तदैव अस्माभिर्न ज्ञातमिति उक्ता लज्जिजितं लज्जा
शीलोपत्रपिष्णुरित्यमरः। ज्वरं नलोके तिपठी निषेधाद्द्वितीया। अपत्रपिष्णोः अलेहजिविर स्नुच्। अगदं रोगरहितं करो
ति अगदंकारः कर्मण्यण् अंते कारशब्द उत्तरपदे कारे सत्यागदस्येति मुम्। सांक्रामिकी अध्यात्मादित्वात् ठञ्। किं अनुशतिकादि
त्वादुभयपदवृद्धिः॥१७॥ अस्मीमाह। विजेतीति॥ सनलः हे नेमि त्वं रुष्णासि कुपिता सि किलेति संभाव्य अकस्मात्त्वत्कोप
न विनेव विमेतिभयं प्राप्नोति। तथा किलमिथ्यान्नतां त्वां आपश्यात् वा निजिह्न्वा। अकांडे ऽसमय एव त्वत्स्याक्षिविनेव सुख
तिशया द्दसति। तथायो लीक्षिवगच्छंती मिव त्वां अनुलसी कृत्य अहेतोः निष्कारणं यातिभयं प्राप्ने॥ तथा त्वया उक्तं इव संभा
षितं इव आगच्छामि त्वदादि एमयापूर्वमेव कृतमित्यादि स्नोघे निष्फलं जतिवक्ति प्रतिवचनं ददाति। उन्मादावस्था॥१८॥ नव

मीमीमाह॥ भवदिति॥ भवत्या वियोगेन विरहेण जनिता ऽछिदुरासंतता या आर्त्तिः पीडा तस्या धारा प्रणाली परंपरा सै
व यमस्वसा यमुना तस्याः मूर्छामयं मूर्छैव रूपं यद्द्वीपं जलमध्यावकाशः तस्मिन् महांध्यसणे महाज्ञानलक्षणः पंक
कर्दमस्तस्मिन् निःशरण्या रक्षितृरहिता अयं नलः महीमहेंद्रो राजश्रेष्ठ एव कुंजरो हस्ती निमज्जति ब्रुडति। हा खे
दातिशये। अन्योपि कुंजरो हस्ति पकं विना न ग्राह्यीयपंके ब्रुडति। पंकमग्नो गजो नोद्धर्तुं शक्यते। इति मूर्छा वस्था॥
एवं नवावस्थास्तव काः श्लोकाः लिपिमित्यादयो यथायथा मृत्याः। भवत्या वियोग इति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
तिपुंवत्। अछिदुरेति विदिभिदीति कुरच्॥१३॥ उक्तिविशेषेण दशमीमवस्थामाह॥ सखेति। सख्या पसख्याम्या वा
म दक्षिणहस्तो ऽस्यास्त्वजनमोचनं तस्मात् दक्षिणाद्दशभिः पंचेषुबाणैः कामबाणैः पृथक् प्रत्येकं अर्जितास्तु रवित्ता
सुदृशासु अर्जितप्रायासु मध्ये शेषा ऽवशिष्टा या तद्दशास्मृति लक्षणा तया कोरकैककलिकयानभःभागं भवलु
ति च्छिते भवतु साद्दशमी दशा स्वपुष्पतुल्या सर्वथा भवति त्यर्थः। एकैकेन मदनबाणेनान्यां दशा वस्था भव
ति अस्यतु नवद्दशमी नेति तस्या अवसरः अस्याः कोरकत्वं अनन्तु नूतत्वात्। तत्र लाभस्त्वं नभविष्यतीति हि सा
दशा भविष्यति सा मा भूत् तत्र स्मार्त्तिरेव भवतिभावः। दशायात्र प्रभवा न्नामग्रहणानर्हत्वाघन्न छन्दप्रयोगः। ३२

द्विरुक्तः शब्दो लक्षणया द्विगुणपर्यायः। शेषशब्दस्त्रिलिंगः अभिधेयलिंगत्वात्। पुष्पविकासेन आशिषि लोट्। रक्तरागः प्रथ
मं चित्तासंगस्ततश्चैव संकल्पः। निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः। उन्मादो मूर्छा मरणं चेति दशावस्था॥१४॥ प्र
कृतमाह। त्वयीति स्मराधेः कामजनितपीडातः सततं नियतमस्मि तेन हास्परहितेन तेन भ्रमिन्नतारा ज्ञात्व यि विषये त्र
हं प्रस्थापितोस्मि। नैमीपरर्थं त्वया विज्ञापनायेति। अहं इह आगत्य गुणे घुले भवत्या अनुरागिण्या भवत्या स्तव भावप्र
त्या प्रेमपरिज्ञानेन सफलः कृतकार्यो भूतः। नलस्य हृषो गुणी त्वं च गुणानुरागिणी च तत एव तस्मिन्ननुरक्तेति ज्ञात्वा ह
तार्थो जातोस्मीति भावः॥१५॥ धन्यासीति। हे वैदर्भि भैमि सा त्वं धन्यासि वाधिकासि। ययात्व पाउहारैरक्तिरमणीयैर्गुणैः
मोदर्पो दिः निष्कृत्यानैषधो धीरोदात्तो नलोपि समाकृष्य तस्य वशीकृतः। याईदृशो धीरं वशं करोति ततः परा का धन्य
त्यर्थः। दृष्टांतेन धन्यत्वं समर्पयति। खलु यस्मात् चंद्रिकापाः इतः परा का स्तुतिः यत्तया गंभीरमपि अब्धिं समुद्रं उत्तर
लीकरोति अतिशयेन स्वं चलीकरोति। तद्वत्त्वद्वशीकरणमेव तव स्तुतिर्धन्यता वा। अथवेदर्भी कामयरीतिः गुणैः (
श्लेषादिभिरलंकारैः। अन्यदपि विशालं दुर्धरं कैरालंघ्यते॥१६॥ नलेनेति। हे भैमि त्वं नलेन सह युक्ता भाया। शोभस्व। केन के
वा परिपूर्णेन शशिना निशेव। स नलस्त्वया युक्तो भायात् शोभताम्। कया का इव निशया शशीव। उभयोः समागमं उभावपि

स॰ ३

नै॰ष॰टी॰ व्यतिभातामित्यर्थः। तु उत्से स्ले पुनः। पुनः प्रतिमासं तत्युगं चंद्रनिशालक्षणं युग्मं युनक्ति युक्तं एवंविधो विधाता ब्रह्मापि युद्धंउ
भावेपि युयुक्षुः योक्तुमिच्छुः सन् योगाभ्यासं उपात्तं करोति। शिलोरमत्तीयं वक्ततं संघटयितुं अभ्यासं करोति अन्य
थाचंद्रनिशयोः पुनः पुन योजितं व्यर्थं स्यादित्यर्थः। पङ्क्तिः प्रमाणं। त्वभ्यासमासे इतिपाठे अभ्यासमग्र्यं यं सम्रद्धा
वव्ययीभावे वन्तु र्था अमभावः। योग्याभ्यासमार्के योरितिविश्वः॥११॥ स्तनद्वयइति। हे तन्वि कृशांगि नैषधस्य न ल
स्य अनल्पं व इन्द्रतरे वैदग्ध्यं कौशलं तस्य विवर्द्धिनी नाम्नापि कानो पत्राव्ली नौपत्रवल्लीपंक्ती नो वलनार वनासमा
प्तिं यदि द्रष्टु स्पृतितर्हि परं केवलं द्वयेपे। विशालते तवे वक्तनद्वये अतिपीनत्वात् नान्यस्या अल्पकुचत्वात्। द्रष्टु शक्ते
मापितपुस्तकः॥१२॥ एक इति। एकोऽसहायः सुधांशुश्चंद्रोऽतिविशालस्य त्वन्नयनद्वयस्य कर्पंचनकेनापि प्रका
रेणात्तिस्त्वमःसंतर्पणमर्षीयतानस्यान भवेत्। तत्र तत्र कारणं तत्सवंद्रोनलास्य लक्षणोयःशी तद्युति
श्चंद्रस्तेन सद्वितीयः ससहायः सन् च छोचनयोस्तव नेत्रयोराशेनकोनिर्मर्याद तत्प्रिकारीअस्तु भवतु। चकोरतु
ल्यस्य त्वन्नेत्रद्वयस्य एकेन चंद्रेण तस्य भावात् चंद्रद्वयेन भवितव्यातत्र चंद्र सहकारी नलास्य चंद्रो भवत्वित्यभिप्रा
यः। तत्त्वा स्पर्पयन्त्र कार्य इति भावः। तदासवनकं तत्से नोत्स्यंतो यस्य दर्शन इत्यमरः॥१५॥ अहो इति। यस्त इति
युग्म। नलीयानल संवंधीतयो रूपः कल्पतरुः कल्प वृद्धः अहो आश्चर्यरूपः। आश्चर्यरूपत्वमेव विशेषयोः प्र ३३

कटयति। कीदृशः कल्पतरुः त्वत्पाणिजन्माग्राणि तव नखा यान्येव स्फुरंती प्रकाशमाना अंकुरश्रीरंकुरशोभा यस्य सः खलु नि
श्चये। अंकुरानंतरं त्वद्भ्रूयुगमेव यस्य कल्पवृक्षस्य द्वियत्रीपत्रद्वयं तवाधरश्चोष्ठ एव यस्य कदंवः मध्यमांकुरो नालमित्य
र्थः। रज्यति आरक्तो भवति। प्रथमोंकुरापेक्षया मध्यमांकुरस्यातिरक्तत्वात्। यः ते कराभ्यां नवोन्नतनः पल्लवितः पल्लवयुक्तो
विद्यते। मध्यमांकुरापेक्षयाऽतिरक्तत्वात्तव बाहुस्तौ वयस्य पल्लवौ जातौ। यत्तव स्मितेन कोरकितः कलिकायुक्त आस्ते प
द्मवानंतरं कोरका भवंतीति स्मितस्य सितत्वात्कोरकत्वं। कोरकापेक्षया विकस्वराणां पुष्पाणां मृदुत्वात् यः तव अंगम्रदिम्ना
शरीरमार्दवेन पुष्पितः पुष्पयुक्तो विभाति। अतिमृदूनि तवांगानि यस्य पुष्पस्थाने जातानि। यत्तवैव स्तनश्रिया फलितः
फलयुक्तः तव स्तनाववयस्य फलस्थाने जातौ। अतीवाश्चर्यजनको यं नलीयस्तपःकल्पवृक्षः। एवंविधांत्वां प्राप्तुं ते
नैव तत्र यस्तवैवं नान्येनेति भावः। अन्यस्य तरोरेते परार्थाः क्रमेण भवंति एतस्य तु एककालमेवेति अहो शब्द आश्चर्यं
द्योतयति। कलेवः सायकेनीपेनापेनालेशाकेकलेव्ययीति विश्वः। नलीयः वानामधेयस्येतिवृद्धसेनापांद्यद्वाच्छः। रज्यति कु
विरजो रितिकर्त्रे रिशपन्परस्मैपदे। पदे। पल्लवितत्वात्कादिः॥ १२१॥ कोसीति। खलु त्वत्रस्तो हे भैमि चांतवनलस्य वमिषः प
रस्परयोरनुरागस्तस्य समीकृतो समीकरणो नलस्य त्वयि यानावानऽनुरागस्ता वानेव तव नलेनुराग इति उभयोरनुरागस्य

स·२

ने·दू·टी·
३८

तुलानार्घ्यं स्मरेणाइं दोष्णं द्वस्य मंडलीकांसी कृतापरिमेयवस्तुधारणार्थं कांस्यपात्रमिव कृतास्मीति। किंन तामेसक्तासे
व स्वारश्मिप्रकराः किरणसमूहा र नुसमूहा श्वयस्याः सा। निजैवर्षा। यैवनारा वलताबाणवद्वी तुलाव त्तुलां दंडइव
ता। केसायपत्रविशेषा यहितं कंसी। यंतस्मैहितमिति प्राक्की। ताध्यः। तस्यविकारः कंसीयपरशव्ययोरिति यञ्छस्य
लुकृकांस्यं ञ्याकांस्यं कांस्ये संपन्ने कांसीकृतं द्वोक्यङ्घाभ्व्वितिहल उत्तरस्य च्व्याः परस्य तियकारमात्रस्य लोपः अव
र्णस्य अस्य च्वाविति ईत्वं कंसीकृतेति पाठे कंसोदत्या तरेपिव। कांस्यंव कांस्यपात्रेवेति विग्रहः। किरणप्रग्रहौ रश्मी इत्य
मरः॥१२॥ सचेति। हे नेमिम दनोसवेषुतत्पाणिपद्मेन ललहस्तकमले श्वैर्लग्नाः पश्चादुच्छिनाहत्व स्कुवयोः पत्रलेखा
पत्रवलयः त निर्गतान लपाणिपद्मेनवलिविताः न्यस्तमेवपाणिपद्मं प्रविशंतु। किंभूते पाणिपद्मे सत्वेन सत्वभावेन नक्त
तो जनितः स्वेदः धर्मोदकं तद्वर्णामधूच्छेसिक्यकं तेन सांद्रनिविडे। रक्तोक्तवषशात्पत्रावल्या मार्गे नेभवलिस्पर्यः॥
कारणात्कार्यस्यं तपडवितइतिभावः। मधूच्छेयधालिखितमस्तीति मधूच्छपदं। पद्मः पुंल्लिंगेपि। ततस्तामिति युज्यते।
॥१३॥ वेधाधेति। हे नेमियुवानोतरुणा युवां केलिवने क्रीडावने मरुद्भिर्वायुभिः पुनरुक्तं पुनःपुनः मुक्तौ त्यक्तौ मस्त नव
ष्पिश्वतीहलेनेगम्हलितौ। किंभूते मरुद्भिः वेधः पंकजासना ह्रिमुरतवं घेरा ढीविस्तृतै नानारते अनेकप्रकाररतेत देव ३८

मल्लयुद्धं तेन श्रमो दितेः प्रकर्षेणापरिमलं प्रापितेः। संभोगेन पुष्पेषु च्युतेषु पुनः पुनर्मोचनं संगच्छते। अपरं च मल्लयुद्ध
हृष्टैर्देवैर्मुक्तां पुष्पवृष्टिं मल्लो गृह्णाति। ततः मरुतो पवना मरुद्देवा इत्यमरः। युवतिश्च युवा च पुमानित्येकशेषः॥१२४॥
अन्योन्यस्येति॥ अधुना भयसंबंधानंतरं अन्योन्यसंगमवशात्परस्परसंयोगवशात् विकसन् विलासो विभ्रमो ययोस्तेन
स्यापि नलस्यापि तेपितवौपि मनसी परमाणुयुग्ममिव विभातां शोभेतां। किंभूतं परमाणुयुग्मं। मनसिजस्य कामस्य
तनुं शरीरं पुनः स्रष्टुं प्रवृत्तं अत एव आरंभवादे द्व्यणुकं करोतीति द्व्यणुककृत्। सक्रियाभ्यां द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकमार
भ्यते एवं क्रमेणा महत्कार्यमारभ्यत इति सिद्धांतः। दग्धस्य कामस्य मनोज्ञत्वात्मनश्छिन्नत्वात्। ततश्चैतद्दमयंत्या मनो
द्वयेन द्व्यणुकमारब्धं यत्तद्वपुर्येन केनचिदपि मनोद्वयेन कर्तुं न शक्यते एतादृशपरस्परानुरागस्य कुत्रचिदप्यभावात्। तत
श्च युवयोरेव मनोद्वयेन कर्तुं शक्यते नान्येनेति भावः। युवयोः परस्परागवाक्कुल्यात्कामः शरीरी स्यादिति वा भावः॥१२५॥ नुरा० ८
कामरति॥ असौ कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं पंजे तु मशकां अमुं नृपेन लंजेतुं अत्राणो निर्दयविवेशजातां अथवपुष्पाणि
जन्यत्राणाहितवणुत्तातो अधिगुणां अतिशयितमौर्व्यादिगुणयुक्तां आरोपितमौर्वीकां चलां लन्मयीं धनुर्वल्लीं धनु
र्लतां आसाद्य प्राप्य मार्गं प्राप्य माघेति। अधुना न लंजेष्यामीति तु घेति किंभूतो धनुर्वल्लीनिवसता विद्यमानेन सिंह

रेणोमां इयं लोहि हिन्तिमाय स्यांतयाधनुः ए ए भागे अथवपश्चाद्भागे कियदंत्रैव याकियद्दीर्घ्या याग्रीवामध्येकेवश्चतस्या
अलंकृतिः अलंकारभूतापदस्त्रलतादीर्घता पदसुत्रेणात्यर्थः। तयाभ्राजिष्णुशोभमाना। कमेवकघेरखपत्रपरीत्तैरि ४
त्थयेवकघणप्रकारया धनुर्योग्यवेणुपरीक्षा। यानि घृष्यमाणेपि स्निग्धं बलतिबेन्नदापरिपाकोपिः इतिधातुष्व प्रसिद्धिः।
कामस्यत्वां विनाननवशीकरतं किमपिन विघतइति भावः। भ्राजिष्णुभुवश्चेतिचकाशदिष्णुच्। त्वदितिहि नेमितं वि
भोर्मनोभुवः कामस्य त्वकुच्छावलेस्तवहारविशेषणं केमौक्तिकान्येवगुलिकाः स त्स्मान्मृदालकान्विद्धिजानीहि। त १२६
पात्तरराज्ञसिंहं नृपश्रेष्ठं नलं वेष्टं अपत्रते नलमेवराजसिंहाख्यं पासिविशेषं कामस्य वेध्यं लक्ष्यं विद्धि। तथाच्चमात्मा
५ नमपितांवत्यमाणयुक्तां मंजुमनो। हां धनुर्मंजरीं नुर्लतां जानीहि। नवरोमालिः रोमराजिः यस्याधनुर्लतायाः नित्यं सर्व
दाश्चैकनिवासो मध्यवसतिस्तयालालिततमा अतिशयेनन लितास्या भमानात्स्या मौर्वी तया भज्यमानं सेव्यमानं नुत्य
मानमनुभूयमानं वाऽखिलं विलासं चापमध्यव त्रिंशो भमानमैः वर्ण्याः संपूर्णा लीलामालेवते। अंगीकरोतिरोमराजिरेव
मौर्व्याः स्थाने जातेत्यर्थः किंभूता रोमालिः लसंती नाभ्येव मध्यं बिलं यस्याः सा गुलिकाधारणच्छिद्रस्थानेनाभिरेव ना
तिस्पर्थः गुलिका धनुषि तिनामा त्वद्रूपेण शास्त्रेण नलः कामस्य जेयो नान्येनेति भावः। धनुर्मौर्वी मध्ये गुटिकारोपणस्था ३५

नविलंभवतितद्रूनाभिरेव रोमालिर्मौर्वी। अंगयष्टिर्धनुः। स राजहंसो वेध्य इत्यर्थः। विमुक्ता गुलिका धनुः क्रीडां करोति।
हारेनेदायष्टिमेदागुच्छगुच्छा ईगोस्तनाद्युत्समरः। राजहंसो नृपश्रेष्ठः कोरंवकलहंसयोरिति विश्वः॥१२७॥ पुष्पेषुरि
ति। तेन नलेन सौंदर्यादिना गुणेन जितो ऽयं एव निर्विघ वैराग्यं प्राप्य पुष्पेषुः कामस्ते तव विकुरेषु केशेषु पुष्पेषुत्वा स्वं
शरवर्य्यं वाणसमूहं पुष्पसमूहं विक्षिपेत्यक्तवान्। तव भालमूले ललाटमूले भ्रूरूपस्थाने स्वं धनुस्त्यक्तवान्। रौद्रसंवेष्टिनि
निरूपे तावत्कोपिन्ननुत्रीणि तृतीयनेत्रलक्षणं मर्दनपात्रं स्वीयां तनुं च विक्षिपेत्क्षिप्तवान्। स कामो धुनाविततनुः शरीररहि
तोऽपच विशेषेण कृशः श्रमः तज्जयाय तेनलंतेन तुल्यामेवाश्रमं आश्रयत्तत् तपातवउरोजौ स्तनावेव शैलौ तावेव वनिलयः
स्थानं यस्याः सा तत्र विषमा नायत्रा लिःपत्रव स्त्रीपंक्तिस्तस्य कामस्य पर्णशालेवावरतिभवति। सेमीकेशपाशपुष्पाणां का
मजनकत्वात्कामवाणात्वं भ्रुवोरपि कामजनकत्वाद्धनुष्वं स्तनपर्वतनिलयपत्रवल्लीनामपि तज्जनकत्वात्तद्गृहत्वं। त्व
येव शास्त्रेण काम्येन मसज्जे तवाभ्याम्यत्किं विज्ञ जयायेति त्वदाश्रयेण मदनस्तं पीडयतीत्यर्थः। अन्येपि जितः शस्त्रादित्यक्त्वा ऽ
न्यो देहं स्यक्त्वाश्रु तुंजे तुं पर्वते पर्णशालामधिष्ठाय तपस्यति। अनुप्राणूक्तसप्तम्यर्थे सादृश्ये वाव्ययीभावः॥ क्षिपेत्स्वरितेत्वा।
त्तद्द॥१२८॥ इतीति। तत्र तस्मिन्नयतनत्रि णिहंसइतिपूर्वोक्ते आलपति वदति सति तरनु संधो भैम्यत्रैव पाणिपराः सख्यश्चिरात्

स॰३

ने॰पू॰टी॰ वहुकालेन भैमीपरीयुः दृश दिग्भ्यः समागतत्वात्परितो वेष्टयामासुः। अथ अनंतरं स हे सोपि ते तुभ्यं शर्म सुखमस्तु

३६ मो विसृज्य प्रेषय इत्युदीर्योक्त्वा वेगात्तेन निषधाधिपराजधानी नलनगरी तं गामा नलपीडास्मरणाद्वेगगमने।

।१४७। त्वित इति। सा भैमी प्रियेसा नलम्पटेति। यः पतग पुंगवो हंसस्तस्य गोर्वाणी सैव हैयंगवीनं ह्योगोदोहोद्भवं घृ

तं रसात्तत्तप्तीतेः स्वादं २ आस्वाद्य पास्य घासादं रम्याकर्णपिर्पत्पर्पः। तत्रिं प्राप्ता अतः अंतःकरणो नितांतमतिशयितं

तापमपि संतापमपि न प्राप अतुलां निःसीमां मूर्छामपि नाप नष्टं प्राप। किंतु तं हैयंगवीनं वेत्तोजन्मनः कामस्य

शरभूतानि प्रसूनानि पुष्पाणि तेषां मधुभिः रसैः अपचमाक्षिकैर्व्यामिश्रतां मेलनं आश्रयस्मानुवृत्ता। तथा असि

मनिर्मयादं तथा उक्तं सुस्वादु सुरभि स्वादि सुगंधि वा सम्यक्त्वेन मधुमिश्रितं घृतं नितांतं पीतं मत्सं तापमोहौ जन

यतीति। तस्यास्तेनैव त्या श्रुर्यो। प्रहाए एवं भूते हैयंगवीने आस्वाद्यापि तस्मिं न प्रापतापं प्राप मूर्छामपि प्राप। हंसमु

खान्नलगुणाकर्णने नानुरागवान् उल्लासात्तापमोहौ तस्या जातविति भावः। स्वादं स्वादं मपीति वा योजना। असौ

ममृषसुरभीत्यर्कं वाष्ये। तत्रनुहे हैयंगवीनं यत्र ह्योगोदोहोद्भवं घृतमित्यमरः। पुंगवीत्यत्र गोरतद्धिते ति टचि टि राम

त्वान्ङीप्। हैयंगवीनं संज्ञायामिति साधुः। स्वादं स्वादं आभीक्ष्ण्ये णमुल्।।४७।। तस्या इति। वाष्यवारि वाष्पाम्बु पिते ३६

कग२

रपतिवंधुं नलसुहृदं हंसं अनुव्रजंत्यास्तस्या दृशः भैमी दृष्टेर्न विराद्धी प्रेमवयघस्माद्वधीव भूत्वा अग्रे गंतुं न ददौ
त त्तस्मादनेन हंसेन पार्श्वे पि तस्मीपेगछता पि भैमीदृष्टेः सकाशाद्विप्रकृष्टव्यवहिती भूतं। समीपवर्त्तमानोपिन
ल वियोगाद्धंसगमनाद्वा जातेनाश्रुणा दृष्टेर्नरत्तेः इत्यर्थः। तु पुनः आरादपि दूरादपि वर्तमानेनानेन विनिरुत्तेन व्यव
दधे व्यवहिती भूतं। यद्यपि दूरंगतस्तथापि प्रियवंधुत्वात्तस्यामनतिप्रवर्त्ति दृष्टेर्वेत्यर्थः। वंधुमनुव्रजतो वारि वाधे
भवति। ओदकांतात्प्रियं यांथमनुव्रजेदितिवचनात्। दृष्टेः पार्श्वपीतिवा॥ तदनेनेति पाठः आराद्दूरसमीपयो रि
ति अमरः। विप्रचलुषेऽकर्मकत्व विवक्षया भावे लिट्॥ ३॥ अथ पद्मत्वा तयोर्मध्ये कः हंसः निषधनरपतेर्नलसमी
पए तत्सर्ववृत्तं निषध्य चेव वसेतिशेषः आख्यातुं कथयितुं प्रतस्थे। किं कुर्वन्नुपन्नयोः कंपभैदैः कंपविशेषैः भैमीज्ञाप्ति
रूपायाः कार्यसिद्धेः अस्तित्वं सद्भावं स्फुटं कथयन्। इति पूर्वोक्तमार्गेणोपहतवं वोयामित्तावयस्याः सख्यः अन्योभै
मी निन्युः गृहं प्रापयामासुरित्यर्थः। इति किं हे प्रियसखि त्वं कांतारे दुर्गमे वर्त्मनि विपथे निर्गतासि प्रस्थितासि। नु
अपि मुग्धे भ्रांतचित्ते भैमि पदवी मार्गः विस्मृता किं त्वया। त्वं मा रोदीः एहि आगछ। वयं सर्वा मिलित्वा यामः गृहं प्रतिगछा
म इति। पक्षकंपनविशेषः कार्यसिद्धिसूचकः। अन्योपि हस्तचलनेन विनाकार्यसिद्धिं कथयति। कांतारे वर्त्म दुर्गमभि

स॰३
ने॰पू॰टी॰ त्यमरः। असीत्यव्ययात्त्वप्रत्ययः। आख्यातेतिवापाठः॥३२॥ सरसीति॥ स हंसः यत्र सरसि तत्पार्श्वे अपश्यत। त सरस
३७ स्तीरंभजले तस्य अशोकानोकहस्य अशोकवृक्षस्य उपकूले कूलसमीपे तं नलं प्राप। किंभूतं स्मरतरलं मदनजनितपी
डयाचंचलं। तथा किसलयानामग्रपल्लवानां दलानि कोमलांकुरास्तेषां तल्पशय्या तस्यामपि म्लायिनं म्लानशीलं॥
किंभूतस्य अनोकहस्य फलं ते दीप्यमाना असमशरेषवः कामबाणास्तैः सह स्पर्द्धते एवंशीला नि पुष्पाणि येषां अद्धिःस
वृद्धिस्तेषु कैमौलिरग्रभागो यस्य। विरहव्यथया हंसं प्रतीक्षमाणस्तेरैव स्थितो यत्र पूर्वं हंसेन दृष्टः। अशोकपुष्पा
णां रक्तत्वात् अनलत्वात् कामबाणतुल्यत्वं॥१३३॥ परवतीति॥ नले उन्मादवशात् इति सति असौ हंसः उपनम्रः समीपमाग
तः सन् तं भैमीधृतां तं सर्वं शशंस कथयति स्म। इतीति किं। विचित्रप्रत्यक्षीकृतं। भैमीमित्याह। एवं हे समपि हे परवति पि
अधीनत्वात्परतंत्रे हे स्मर यंत्रि अहं त्वां प्रति अद्यापि नागच्छसीत्यादि किं विदधपि न वदामि स्वातंत्र्याभावात्। हे हंस त्वं
दूतं शीघ्रं मुपत्तमम तत्समीपमागच्छ। सा भैमी मामुद्दिश्य किमाह। ब्रवीत्। तत्र शंस कथय इति वाक्यार्थः कर्मतद्वचनं
नेतरमेवा यंगवाक्यं कथितवानिशंक्याह प्रियमिति। हि यस्मात्तसु कृतं धार्मिकाणां जीयं त्वाभी एम तु लक्ष्मीकृत्य राम
त्वस्पृहा। याः स्वेच्छाया एव विलंबः नलनृपस्य। देवतेषां वक्तव्यानुभिक्षा भवतीति तेष्व पुण्यवशात्याद्भुवंती भावः क्वस्पृहा ३७

अथाबिंबमानमुच्यते। शिल्पावतंसे। पादपद्मात्केशांतं सविंशतिशतं।१२ः गुलं। तदेकाष्टांशकं चैव पंच
स्थानमुदाहृतं।१। दृष्टिभागानुसारेण स्थानभेदोऽधुनोच्यते। मस्तकोदयमारभ्य केशांतं चतुरंगुलं।
१२।३ उष्णीषकं तु नतीयं ९ तस्याधश्चतुरंगुलं॥ ललाटं केशसीमांतं २ तस्याधः घ्राणमानकं।३। नासा दीर्घं ३
नुविलेयं पुटांतं तन्मशास्यते। पुटान्मुखुकांतं च तस्याधश्चांगुलं ३॥ ग्रीवितं।४। चिबुकोऽसंधिरथां ३॥
स्तनतः कंठो युग्मांगुलः ५।५। हिक्कादि हृदयांतं च त्रयोदशामितं भवेत्। तस्याधो नाभिसीमांतं तत्सम
तु १३ त्रिगदिशोनूर्ध्वं ६। नाभेरधस्तान्मेढ्रांतं समंगुलौनि त्रयोदशा ७। मेढ्रांताच्चोरु दीर्घं स्यात्षड्वि
शा २६ संमितं भवेत् ७। जानुतुंगं चतुर्मात्रं ११ जंघा चोरुसमा २६ भवेत्।१०। गुल्फादधः पार्ष्णि
भागश्चतुरंशः ४ कीर्तितः १३।१८। एवं सार्धविंशतिशतांगुलोऽभ्या १२ः मूर्तिरुच्यते। उष्णीषकं ४ ल
लाटं ४ नासिका ५ चुबुकं ३। [illegible] संधिः ५ कंठः ४ हृदयं १३ नाभ्यंतं १३ मेढ्रांतं १३ ऊरु २६ जानु ४
जंघा गुल्फांता २६ पार्ष्णिः ४। एवं त्रयोदशा १३ धातु विभागेन १२ः सविंशतिशतांगुलानि। ततोऽगानां
तु मानानि वक्ष्यंते तत्प्रभेदतः।९।

यतिकविरास्ष्टहायाविलंबः क्वेति योजनायां। सुकृतांस्तुकर्म पापमेव पुण्यमुत्सृज इति क्विप् आहेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्य
यं भूतार्थे॥३४॥ कथितमिति॥ स नरेंद्रो नलः हंसेन कथितमपि प्रियाभैम्या भाषितं वचनं किमिति २ कीदृक् ३ इत्येवंत्रा
दरातिशयेन हंसं पृष्टवान् पुनरपि हंसं शंसयामास वादयति स्म। अथ च अनंतरं सोऽद्रो निविडः आमोद एवमाध्वीकं मधुत्त
नमत्रोहहृष्टः सन् अधिगतं ज्ञातार्थं तद्गीर्भाषितं त्वयमपि शतकृतः अनेकवारं हंसेन याकृतं तं पैवेदकुभैम्याकृमीदृशं प्रेमा
त्तमिति शिरःकंपाद्यभिनयेन नत्वा वचः हेत्रनृदितवान्। अत्यादतस्पेयं जातिः। मद्याविशेषश्चोक्तमपि पुनर्वादयति।
त्वयमपि पुनर्वदति। मधु माध्वीकमध्ययोरित्यमरः। माद्वीकमिति पाठे मद्वीकायाद्राक्षाया विकारो माद्वीकं। शंसः शब्द
कर्मत्वाद्गौ कर्तुर्ण्यंतिकर्मसंज्ञा। शतवारं शतकृत्वः। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने इति कृत्वसुच्॥१३५॥ ॥श्रीहर्षमि
ति॥ वार्त्तीयीकीर्तिद्वैतीयीकवत्॥ ॥इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपंडितात्मजनारायणकृते नैषधी
यप्रकाशे तृतीयः सर्गः॥ ३॥ ॥ ॥ शुभमस्तु॥ श्री कृष्णसत्य॥ ॥ ॥

यदिद्रासामीकुरुतेसुधर्मेश्लरोषास्यत्त्वांशामपिस्थितस्य तत्क्षे पुदीनांकुरुते तमेवधनि [illegible] वद फलसकलस्या

इति नैषधीयचरिते तृतीयसर्गटीका समाप्ता ॥

नै. टी. ३. श्री

138 / 60